

Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim¹

Mehmet Ö. Alkan*

XIX. yüzyılda bütün modernleşen ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da siyasal gelişmelerle eğitim alanındaki gelişmeler iç içe geçmiş bir süreç olarak karşımıza çıkar. Eğitim tarihi, adeta siyasal tarihin bir alt başlığı gibi yaşanmıştır. Siyasal yaşamda meydana gelen değişimler eğitime yansımakta gecikmemiştir. Eğitim kurumları yalnızca sosyalleşme, bilgi ve beceri kazandırma yerleri değil, aynı zamanda ve etkin bir şekilde resmî ideolojilerin aktarıldıkları kurumlar olarak işlev görmüşlerdir.

Klasik dönemde Enderun Mektebi, medreseler ve sıbyan mektepleri dışında okul yokken, modernleşme süreci ile birlikte askerî alandaki yenileşmenin bir parçası olarak yeni eğitim kurumlarının açılması gündeme gelecektir. Önce askerî mühendislik (kara ve deniz), ardından Askerî Tıbbiye ve Harbiye'nin açılmasından sonra yine askerî nitelikli rüşdiye düzeyinde okullar ve nihayet 1838'den itibaren başta yeni kurulan sivil bürokrasi olmak üzere devletin eleman ihtiyacının karşılanması için sivil okullar açılmaya başlamıştır. Bu neden-

* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Bu yazı, benim daha önce yayınlanan "Osmanlı'da Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 377-407 ve "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924)", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Şevket Pamuk (ed.), Ankara: T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s. 125-145'teki makalem ile "Modernization From the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism", *Ottoman Past and Today's Turkey*, Kemal H. Karpat (ed.), Akile Zorlu ve Kaan Durukan (çev.), Leiden: E. J. Brill, 2000, s. 47-132, Türkçesi "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Uluslaşma Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişini Günümüz Türkiye'si*, Kemal H. Karpat (ed.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 198-342 adlı makalelerimden yararlanarak TALELİD editörlerinin isteği ile bu özel sayı için hazırlanmıştır. Bu yazının hazırlanması sürecinde gösterdiği ilgi ve verdiği emek için Serhat Aslaner'e teşekkür ederim.

le Osmanlı modernleşmesi bir bakıma eğitimin tarihi ile iç içe geçmiş bir süreç olarak yaşanacaktır.

I- İdeolojiler Yüzyılı

XIX. yüzyılda toplumsal, ekonomik ve siyasal alanlarda olduğu gibi, düşünce/düşünüş alanında da hem derin hem de geri dönülmez bir değişim yaşandı. Halk, toplum, kitleler, (başta işçi sınıfı olmak üzere) sınıflar... -her nasıl adlandırılırsa adlandırılırsın- toplumsal kesimler tarih sahnesine çıkmaya ve başrolleri üstlenmeye başladılar. Kitlelerin bu denli yoğun bir biçimde ortaya çıkmasına koşut olarak ideolojiler de birincil önem kazanacaklardır. Bu nedenle XIX. yüzyıl aynı zamanda “izm”ler yüzyılı olarak da adlandırılır. XX. yüzyıla devreden felsefi, ekonomik, siyasal ve toplumsal ideolojilerin neredeyse tamamı XIX. yüzyılda ya doğmuş ya da -önceden varolanlar- yeniden biçimlenmiştir. Sosyalizm, liberalizm, milliyetçilik, sendikalizm, anarşizm, feminizm, pozitivizm, ırkçılık, romantizm... bunlar arasındadır. Dinlerin (örneğin İslamiyet'in) ideoloji haline gelmesi XIX. yüzyıldadır. Genel olarak ideolojilerin muhalif ve tepkisel karakteri ağır basmakla birlikte, siyasal rejimler/sistemler de kendilerini meşrulaştıracak ideolojiler yazmakta gecikmeyeceklerdir.

XIX. yüzyıl bir modernleşme sürecidir. Siyasal modernleşme sürecinde genel olarak üç eğilim gözlenmektedir. İlk olarak, devlet merkezleşmekte ve otoritenin geleneksel kaynakları zayıflamaktadır. Dinsel, geleneksel, ailesel ve etnik otoritelerin yerini tek, dünyevî, ulusal siyasal bir otorite almaktadır.² İkincisi, siyasal kurumlar farklılaşmakta ve özgülleşmektedir. Üçüncüsü ise siyasete yönelik gittikçe artan yaygın katılımıdır.³ Bu süreçte devletin çevreye nüfuz yeteneği gelişmekte, hukuk dünyevî ve şahsî olmayan -Weber'in deyişiyle- “yasal/ussal bir otoriteye” dayanmaya başlamaktadır.⁴ Ayrıca hızlı ve şiddetli bir “siyasallaşma” yaşanmaktadır.⁵

2 Samuel P. Huntington, “Political Modernization: America vs. Europe”, *World Politics*, 3 Nisan 1966, c. XVIII, s. 378'den aktaran Claude E. Welch, “The Comparative Study of Political Modernization”, *Political Modernization A Reader in Comparative Political Change*, Claude E. Welch (ed.), 2. bs., California: Wadsworth Publishing Company Inc., 1971, s. 7. Benzer tespitler için Samuel P. Huntington, *Political Order of Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 1968, s. 33-36.

3 Claude E. Welch, “The Comparative Study of Political Modernization”, Claude E. Welch (ed.), *a.g.e.*, s. 7.

4 Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, “Introduction”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, 1964, s. 7; S. N. Eisenstadt, “Bureaucracy and Political Development”, *Bureaucracy and Political Development*, Joseph La Palombara (ed.), 3. bs., Princeton University Press, 1971, s. 99.

5 Edward A. Shils, “The Intellectuals in The Political Developments of the New States”, *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, John H. Katsky (ed.), 7. bs., John Wiley and Sons Inc., 1967, s. 205.

A- Resmî İdeolojinin Doğuşu: “Halkın Yeni Afyonu”

Modernleşmenin, bir yönüyle de resmî ideoloji, resmî tarih yazma ve Eric Hobsbawm ve Terence Ranger'ın da kullandığı anlamıyla “gelenek icat etme” süreci olduğu anımsanmalıdır.⁶ Resmî ideoloji ve tarih (veya *myth*), iktidar/devlet kurumu kadar eskidir. Ancak resmî ideoloji ve onun ayrılmaz bir parçası olan resmî tarihin sistematik, yeni ve farklı bir boyutta ortaya çıkışı diğer birçok siyasal rejimde olduğu gibi Osmanlı'da da modernleşme dönemine rastlar.

İdeolojilerin gündeme gelmesi toplumsal sınıfların siyasal alana katılmaları ile yakından ilgilidir. Devlet ile toplum arasındaki klasik vergi ve askerlik eksenindeki tek yönlü ilişki değişmektedir. Klasik dönemde vergi adalet ve can güvenliği için verilirken, yeni dönemde işlev ve içerik değiştirmiştir. Beklenti vergi vermenin karşılığında hizmet beklemeye dönüşmüştür. Dolayısıyla artık devlet bütçesine, eskiden olmayan eğitim, sağlık, yol, sosyal güvenlik ve kentsel gereksinimler gibi yeni kamu harcama kalemleri eklenmekte, buna koşut olarak merkezileşme ve çevreye nüfuz artmaktadır.⁷ Eğitim, devlet dışında hiç bir örgütün üstlenemeyeceği kadar pahalı ve büyük bir yatırım olduğundan eğitime bütçeden pay ayrılmaya başlayacaktır.⁸ Örneğin 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında İngiltere'de bütçenin %10'u, Almanya'da %12'si, Fransa'da %8'i, İspanya'da %2,5'i eğitime ayrılıyordu.

Kitlelerin yığınlar halinde siyasete katıldığı, devleti elinde tutan -kişi ya da sınıfların- bunu istemeyerek de olsa kabullenmek zorunda kaldığı bu dönemde resmî ideolojiler de yazılmaya başlanacak, Marks'ın din için kullandığı “halkın afyonu” benzetmesi aslında tam da resmî ideoloji için geçerli olacaktır. Zira geleneksel dönemin hakim ideolojisi, hukuku ve meşrulaştırma aracı olan din çözülmekte; yeni bir hukuk sistemi, meşrulaştırma araçları ve resmî ideolojiler onun yerine geçmektedir. Bütün siyasal sistemler dini ânî bir değişimle sistemden dışlamamışlar, onu ihtiyaç oldukça bir meşrulaştırma ögesi olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle -II. Abdülhamid (İslâmiyet), III. Napolyon (Katoliklik) ve II. Aleksandr (Ortodoksluk) gibi- çeşitli dönemlerde siyasal iktidarlar tarafından dinin kullanılması, dinselleşme, yani dinin siyallaşmasının görülmesi istisna değildir.

6 Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983; Benedict Anderson, *Imagined Communities; Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso Editions and NLB, 1983, çevirisi için bkz. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1993; Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program Mit, Gerçeklik”*, Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

7 Tefik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

8 Robert Gilda, *Barricades And Borders Europe 1800-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 351-352.

Resmî ideoloji en genel anlamıyla, devlet aygıtını elinde tutan veya etkileme yeteneğine sahip olan elitlerin/seçkinlerin, ellerinde tuttıkları devlet aygıtını, kendilerini meşrulaştırmak, varlıklarını sürdürmek, kendilerine yönelik itaati/bağlılığı sağlamak için ürettikleri, çoğunlukla gevşek, pragmatik, irrasyonel, eklektik ve sistematik nitelikli değerler bütünüdür. Resmî ideoloji dar anlamda egemen siyasal kültür olarak da tanımlanabilir. Resmî ideolojinin aktarımı ile itaat ve/veya sadakati sağlayan üç temel kurum; ordu, bürokrasi ve eğitimidir. Merkezîleşme sürecinde yeniden biçimlenen bu kurumlarla resmî ideoloji ve tarihin yeniden ortaya çıkışı eş zamanlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitim işlerine bakacak bir "daire"nin, sonra da bakanlığın Tanzimat döneminde kurulması rastlantı değildir.

Resmî ideolojinin yansıdığı temel metinler siyasal belgelerdir. Ama bunun yanısıra resmî ideoloji ve resmî tarihin tamamen yansıdığı başlıca kaynaklar, müfredat programları ile ders kitaplarının bizzat kendisidir.

B- Osmanlı Modernleşmesinin Bazı Özellikleri ve Resmî İdeolojinin Üç Evresi

Yusuf Akçura. önce 1904 yılında Kahire'de yayınlanan *Türk* gazetesinde dizi halinde çıkan, sonra da kitaplaşan *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı uzun yazısında, Tanzimat döneminden başlayarak devletin "güçlenmesi" ve "ilerlemesi" için üç "siyasî yol" tasavvur ve takip edildiğini yazar. Onun sözünü ettiği tasavvur edilen "siyasî yol", günümüzdeki kullanımı ile (resmî) ideolojiden başka bir şey değildir. Akçura'ya göre, Tanzimat'tan beri bir "millet vücuda" getirme arayışı vardır: Tanzimat döneminde "Osmanlı milleti", II. Abdülhamid döneminde "İslâm milleti (Panislamizm)" ve nihayet ırka müstenit "Türk milleti" teşkil etmek. Akçura bu siyaset tarzlarını "yarar" ve "uygulanabilirlik" açısından da tartışır. Aslında onun yaptığı, bir tür "resmî ideoloji"nin evriminden başka bir şey değildir. Genel olarak bu anlatım son derece yerinde olmakla birlikte inceltilmesi, ayrıntılandırılması gerekmektedir.

Osmanlı modernleşmesinin bir diğer özelliği pragmatik oluşudur. Osmanlı resmî ideolojinin ilk öğelerinden biri de modernleşme/medenîleşmedir ki bu yalnızca devletin değil, aynı zamanda siyasal muhalefetin de içten benimsediği bir öğedir. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesinin mimarları olan Tanzimat paşaları, Yeni Osmanlılar, II. Abdülhamid ve Jön Türklerin modernleşme projeleri veya özledikleri modern Osmanlı toplumu/ülkesi arasında ciddi farklar olduğunu söylemek güçtür. Ama asıl ciddi fark her üç kesimin modern topluma giden yoldaki siyasal seçimlerinde görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında modernleşmenin üç evreden geçtiğini ileri sürebiliriz. İlk Tanzimat paşalarının bürokrasi ile yürütmeye çalıştıkları "bürokratik" veya "*memuri*" modernleşme; ikincisi II. Abdülhamid'in "*monarşik*" veya "*sultani*" modernleşmesi ve

üçüncüsü ise Jön Türklerin Anayasa ve parlamentoyla yürütmeyi önerdikleri ve denedikleri “*meşrutî*” modernleşmedir. Bu üç aşamanın ortak bir başka özelliği ise veri aldıkları siyasal sistemin bir “imparatorluk” olmasıdır.⁹ Oysa dördüncü ve sonuncu evre olan “*cumhuri*” modernleşmesinin başlıca ayırt edici özelliği “demokrasi”yi ve “ulus-devlet”i veri almasıdır.

Osmanlı modernleşmesi, dönemlere göre değişen yeni yönetici elit, muhalif ve aydın tipini de ortaya çıkarmıştır. Tanzimat döneminin aydını ve eliti, bürokrasinin kendisini yasal güvenceye kavuşturması sonrasında, bürokrasi içinden usta-çırak ilişkisiyle (özellikle dışışlerinden) yetişmişlerdir. Tanzimat döneminin muhalifleri ve I. Meşrutiyet’in hazırlayıcısı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin üyeleri basınla ve basında yetişmişlerdir. II. Abdülhamid döneminin muhalif aydını ve yönetici eliti ise bizzat II. Abdülhamid’in kurduğu okullarda okumuş, yetişmiştir. II. Meşrutiyet dönemine geldiğinde ise siyasal partiler ve dernekler aydınların ve elitin yetiştiği başlıca kaynak durumuna gelecektir. Tanzimat sonrasında (askerî ve sivil) bürokrasi dışında yine devlete bağlı üç meslek grubu; öğretmenler, hekimler ve mühendisler modernleşme militanı olarak ortaya çıkmışlardır.

Osmanlı modernleşmesi basit bir taklidin ötesinde siyasal birlik-bütünlük ve ekonomik kalkınma kaygısından kaynaklanmıştır. Osmanlı modernleşmesinin zorunluluktan mı kaynaklandığı yoksa iradî bir eylem mi olduğu her zaman kolay yanıtlanabilecek bir soru değildir. Ancak Osmanlı modernleşmesini zorunluluklar karşısında iradî müdahalelerin bir sentezi olarak değerlendirmek yanlış olmaz.¹⁰

II- Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim

Türkiye’nin siyasal tarihi ile eğitim alanında meydana gelen değişimler arasında paralellik vardır. Siyasal değişimin özellikleri eğitim sistemine yansımakta gecikmemiş, siyasal iktidarlar eğitim aracılığı ile kendi değerlerini topluma aktarmaya çalışmışlardır. Her dönemde yayınlanan ders kitapları yakından incelendiğinde Tanzimat döneminin Osmanlılık, II. Abdülhamid döneminin İslâmıcılık ve II. Meşrutiyet döneminin ise Ulusçuluk ideolojisinin eğitim aracı-

9 Tanzimat yeni bir kültür kimyası yaratmıştır. İmparatorluğun başkentinde ve gelişmiş kentlerinde simgesini bulan bu yeni kültür, çözülen cemaat yapısının da bir sonucu olarak değişik alt kültürlerin bir bileşimidir. Bu yeni kültür öyle bir karışımdır ki Yunanistan’a giden Rum, Ermenistan’a giden Ermeni, İsrail’e giden Musevi ve nihayet Arabistan’a giden Müslümanın buradaki kültüre/ortama uyum sağlamasını geciktirecek veya engelleyecek bir kimyadır.

10 Mehmet Ö. Alkan, “Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi”, Doktora Tezi, İstanbul, 1996.

lığı ile de aktarıldığı yıllar olduğu görülür.¹¹ Ders programlarında ve ders kitaplarının içeriklerinde meydana gelen değişiklik bunun en açık kanıtıdır. Dolayısıyla konuya genel anlamda eğitim açısından bakıldığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yapısal açıdan sürekliliğin, ideolojik açıdan da ise ciddi bir değişimin hakim olduğu görülür.¹²

Siyasal açıdan da eğitim açısından da son dönem Osmanlı tarihi Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet olmak üzere üç ana dönemden oluşmaktadır. Bir bakıma aşağıda kısaca değinileceği üzere Tanzimat dönemi rüşdiyelerin, II. Abdülhamid dönemi idadîlerin, II. Meşrutiyet dönemi ise sultanîlerin dönemidir.

Tanzimat döneminin eğitim açısından başlıca özelliği, o güne dek dinsel otoritelerin tekelindeki eğitimin devlet yönetimine ve denetimine alınması yönündeki cesaretli adımdır. Bilindiği üzere modernleşme klasik cemaat organizasyonunu aşındıran bir süreçtir. Cemaatlerin “ezeli ve doğal” haklarından olan eğitim ile hukuk bu süreçte devletin üstlendiği, yeniden dünyevî/laik olarak formüle ettiği veya düzenlediği alanlar haline dönüşür. Osmanlı modernleşmesinin de en önemli yanını eğitim oluşturur. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat, bir yeniden yapılanma dönemidir. Dönemin yönetici eliti modernleşmeyi bir amaç olarak görmüş, bu amaca ulaşmak için en etkili araçlardan birinin eğitim ve bilim olduğuna inanmıştır. Eğitim ve bilim, büyüülü iki kavram olarak askerî güçlenmenin, ekonomik kalkınmanın ve siyasi birliğin kurulmasının da anahtarı olarak algılanmıştır.

Tanzimat dönemine gelinceye kadar eğitim Enderun dışında, (mahalle/sıbyan veya cemaat mektepleri) cemaatlerin ve medresenin denetimi altında çalışmakta ve her cemaat kendi şeriatını öğretmektedir. Devletin açtığı ilk

11 Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinden beri klasikleşmiş olan Tanzimatçıların Osmanlıcılığı, II. Abdülhamid'in İslâmcılığı ve Jön Türklerin Türkçülüğü biçimindeki genel üçlemenin beni rahatsız eden, aşırı genel etiketler olduğunu itiraf etmeliyim. Bizim eğitim özelindeki incelememizde de bu üçlemenin aynen var olduğu görülecektir. Ama önemli olan bir ideoloji olarak Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün içeriklerinin ve niteliklerinin analiz edilmesi, belirlenmesidir. Ben kendi payıma özellikle ders programı, müfredat ve kitaplarına ilişkin alt başlıklarda bunları biraz ayrıştırıp ayrıntılandırmaya çalıştım.

12 Makalemizde bir sonraki dönemle ilgili gelişmelere ve değişmelere yer verilirken önceki dönemden devreden özellikler, tekrarlardan kaçınmak amacıyla, gerekmedikçe ayrıntılandırılmamış, daha çok değişimler üzerinde durulmuştur. İkinci olarak ders programı, müfredat ve kitaplarında endoktrinasyon açısından önemli olanlara yer verilmiştir. Bu dersler dışında eğitimin modernleşmesi, çağdaşlaşma ve pozitivist düşünce açısından son derece önem taşıyan diğer bilimsel ve teknik dersler de vardır, ancak bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi Türk siyasi yaşamı ile eğitim arasında doğrudan, yakın bir ilişki ve paralellik vardır. İncelemenin sınırları siyasi gelişmelere yer verilmesini olanaksız kıldığından, bu makale, okuyucunun Tanzimat'tan Cumhuriyet'e siyasi gelişmeleri bildiği varsayılarak kaleme alınmıştır.

eğitim kurumlarının (mühendislik, tıp ve harp okulu) ve ardından ara eğitim kurumlarının askerî nitelikte oluşu değişimin meşruluk kaynağını oluşturmuş ve bu nedenle beklenenin oldukça altında tepki almıştır. Kısa süre sonra eğitim askerî ihtiyacın yanısıra sivil kamusal ihtiyaçlar içinde düşünülerek planlanmaya başlayacaktır. Ancak devletin üstlendiği ve bir süre sonra örneklerini verdiği karma (her din ve mezhepten kişinin devam edebileceği) ve az çok laik eğitim, cemaatlerin çözülmesine de neden olacağından ilk tepki Patrik, Papa ve Hahambaşı gibi cemaat önderlerinden gelmiştir. Önce “rüşdiye”, sonra genel olarak “mekteb” modern eğitimin simgesi olmuş, yeni okullar eski geleneğin tersine cami ve mescit dışındaki yerlerde inşa edilmeye başlamıştır. Medrese ve ulema başlangıçta eğitim işleri ile ilgili oluşturulan kurullarda görev almakla birlikte, zaman içinde eğitim işlerinden ve ilgili bakanlıktan dışlanmışlardır. Rüşdiyelerin açılması, ardından medreselerin bir öğretmen kaynağı olarak kullanılması yerine devlet denetiminde bir öğretmen okulunun açılması da dinsel etki ve denetimden uzaklaşma çabasından kaynaklanmaktadır. Böylece klasik elit sınıfından olan “hoca”nın yerini, modern toplumun önemli mesleklerinden olan ve devletin öğretmen okullarından yetişen “muallim/muallime” alacaktır. Medrese eğitim konusundaki değişime ilk tepkisini bir üniversite (Darülfünun) kurulması sırasında vermiş, ulemeden bazıları “Medrese kılığı mı var?” diyerek girişimi eleştirmişlerdir. Medrese ve ulemanın siyasal sistemden ve eğitimden aşama aşama dışlanması devam etmekle birlikte, “mahalle mektebi” olarak adlandırılan Müslüman ilköğretim kurumlarının bir kısmı Cumhuriyet'e kadar Evkaf Nezareti'nin denetiminde kalmıştır.

Okullar sıbyan ve rüşdiye düzeyine kadar cemaat esasına göre, fakat devlet denetimi altında açılmış ve yönetilmişlerdir. Ancak idadî ve sultanî ve yüksek eğitim, din ve mezhep açısından karma niteliği ile Osmanlıcılık ideolojisinin asıl aktarılacağı okullar olarak tasarlanmıştır. Öte yandan yeni laik cemaat okulları ile bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması “*cemaat'ten ulus'a*” geçme sürecini hızlandırdığından, eğitim aracılığı ile yurtseverlik ekseninde ortak bir “vatan” fikri ve ona bağlı Osmanlı tebaası/yurttaş yetiştirmek amaçlamıştır. Bu bağlamda Galatasaray Sultanîsi, Tanzimat düşünün hayata geçirilmesi çabasıdır.

Tanzimat modernleşmesi kızlara okuma olanağı yaratmış; rüşdiye, sanayi ve öğretmen okulları açılmıştır. Kızlar öğretmenlik yoluyla ilk kez kamusal yaşamda meslek edinmeye başlamışlardır. Ancak kızlar için bu sayılanlar dışında, II. Meşrutiyet döneminde idadî, sultanî ve üniversite de açılacaktır. Tanzimat döneminin bir özelliği de ders program, müfredat ve kitapları aracılığı ile resmî ideolojinin ve resmî tarihin de ilk örneklerinin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Bu bağlamda Tanzimat eğitimi ile ilgili değinilmesi gereken son nokta, bu dönemde kurulan Eğitim bakanlığının bir sansür merkezi haline gelmeye baş-

lamasıdır. II. Abdülhamid döneminde bu merkez, yayınlanacak dergi, gazete ve kitaplar üzerinde yoğun mesai sarfedecektir.

II. Abdülhamid dönemi her düzeyden okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dahil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bir yandan geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan ibtidaîlere çevrilmiş ve yanı sıra yeni ibtidaî okullar açılmıştır. İkinci olarak özellikle idadî düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda idadîler çağıdır. Üçüncü olarak Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar... gibi yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılandırılmıştır. Bu okullar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in yönetici eliti için de bir kaynak olacaktır. II. Abdülhamid dönemi "ulema" ve "medrese"nin sistem dışına itildiği yıllardır. Başlıbaşına Hukuk Fakültesi'nin kurulması bile, büyük ölçüde ulema ve medresenin elindeki "hukuk" tekeline indirilen en ağır darbelerden biridir. İkinci olarak XX. yüzyıl başında açılan Üniversitenin içinde "ulûm-i âliye-i diniye" şubesinin kurulması, ulemanın elindeki son kozlardan biri olan, dinin "yeniden üretildiği" medreseye indirilen son darbelerden birisidir. Artık din, devletin tam denetimi altında yüksek okulda yeniden üretilen bir "resmî İslâm"a dönüşecektir. Birçok meslek okulu bu dönemde açılmış, özel okullar da yine bu dönemde gelişmiştir. II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği ders program, müfredat ve kitaplarının dinselleşme yönünde değişikliğe uğramasıdır. Zira Tanzimat döneminden miras kalan eğitim sisteminde din ve ahlâk derslerinin rüşdiye düzeyine kadar oldukça az yer aldığı, idadî ve sonrası eğitim düzeyinde ise yer almadığı, pozitif bilimlere ağırlık verildiği görülür. II. Abdülhamid döneminin neredeyse ilk on beş yılı boyunca aşağı yukarı aynı ders programlarının uygulanmasının da etkisi ile bizzat Abdülhamid'in kurduğu, himayesine aldığı (Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi) okullarda pozitivist/materiyalist düşünüş yaygınlık kazanmaya, kendisine yönelik muhalefet artmaya başlamış, öğrenciler arasında siyasal faaliyetler yoğunlaşmıştır. Önce Mülkiye mezunları arasında "*ahvâl ü etvârî*" farklı bir kuşağın yetiştiği farkedilince eğitimde dinselleşme başlamış, her düzey okula, ama özellikle devlete eleman yetiştiren askerî ve mülkî okulların ders programlarına din ve ahlâk dersleri eklenmiş, zaman içinde bu derslerin saat sayıları arttırılmıştır. Bu okulların öğrenci ve öğretmenleri sıkı disiplin altına alınmışlardır. "Resmî ideoloji" ve "resmî tarih" birer kurum olarak bu dönemin eseridir ve sonraki dönemlere miras kalmıştır. Dinselleşmenin ideolojik boyutu bir "*İslâm-Türk Sentezi*" oluşturmak çabasıdır. "İslâm-Türk Sentezi" II. Meşrutiyet'te "*Türk-İslâm Sentezi*"ne dönüşecektir. Ancak her iki ideoloji de eklektik ve acemice oluşturulmuş bir bileşime sahiptir. Cumhuriyet'te ise bu, ırka, kültüre ve hukuka dayalı Türk ulusçuluğu olarak formüle edilecektir. II. Abdülhamid dönemindeki "İslâm-Türk Sentezi" yaklaşımının bir örneği olarak Türklük İslâm potası içinde eritilen ve

anlamlandırılan ikincil bir kimlik olarak sunulmuştur. Bununla birlikte dönemin ikinci yarısından sonra Türklük vurgusu daha azalmış, İslâm vurgusu hakim bir nitelik kazanmıştır. Siyasal toplumsallaşma süreci, “Allah, peygamber ve padişah” kutsal üçlemesi ile II. Abdülhamid’e bağlılığın meşrulaştırıldığı, otokratik siyasal kültürün aktarıldığı bir özellik gösterir. İslâmcılık bir siyasal birlik aracı olarak da kullanılmıştır. Galatasaray Sultanîsi nasıl ki Tanzimatçıları düşü ise, Aşiret Mektebi de dönem İslâmcılığının ve II. Abdülhamid’in bir düşü olarak hayata geçirilmek istenmiş, ama başarılı olamamıştır. II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği askerî okullarda okutulan ve sivil okullarda okutulanlardan hayli farklılık gösteren genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının içerikleridir. Bu ders kitapları erken Türk mitolojisinin ayrıntıyla işlendiği, ulus vurgusunun ve gururunun belirgin bir şekilde öne çıktığı eserlerdir. Bu durum, II. Abdülhamid döneminde yetişen subaylar arasında yaygınlaşan ve II. Meşrutiyet döneminde hakim duruma gelen Türk ulusçuluğunun da nedenlerinden birini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

II. Meşrutiyet’te, dönemin bakanlarından Satı Bey’in formülasyonu ile eğitime “Tuba Ağacı” yaklaşımı sonucu orta ve yüksek okullara daha fazla önem verilmiştir. Kızlar için ilk kez rüşdiye sonrası idadî, sultanî düzeyinde okul açıldığı gibi bir de kızlara özel bir üniversite kurulmuştur. Özel eğitimin de hız kazandığı bu dönemde, II. Abdülhamid döneminde devralınan eğitim sisteminin eksiklikleri giderilmeye, daha merkezi bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde, görünüşte bir ideoloji olarak Osmanlıcılığın yeğlendiği izlenimi verilse de II. Abdülhamid dönemindeki “İslâm-Türk Sentezi”, “Türk-İslâm Sentezi”ne dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak bu konuyla ilgili alt başlıkta da görüleceği üzere “Türk-İslâm Sentezi” sistematik bir ideoloji niteliğini kazanamamıştır. Bu ideoloji asıl 1945 sonrası Türkiye’inde yeniden gündeme gelecektir. II. Meşrutiyet döneminde siyasal kültür açısından II. Abdülhamid dönemine göre derin bir değişim meydana gelmiştir. Dinsel bir kutsallıkla padişaha yöneltilen itaat ve sadakat yerine, ulusal ve yasal meşruiyeti olan “vatan, millet, kanun ve devlet”e itaat ve sadakat öne çıkmıştır. Bu dönem, “Türk-İslâm Sentezi” söylemini ve militer bir ulusçuluğu içinde barındırmaktadır. Askerlik, dinsel değerlerle yüceltilmekte, kaybedilen toprakların geri alınması için ders kitaplarında öğrencilerin dinsel ve ulusal duygularını okşayan, coşturan metin ve çizimlere yer verilmektedir. Okullarda askerî beden eğitiminin yanısıra, gerçek silahlarla atış talimi de yaptırılmaktadır. Öğrenciler okula, sınıflara girip çıkarken II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi “Padişahım çok yaşa!” diye bağırmamakta, ilahiler ve “vatan-millet” manzumeleri söylemektedirler. Ders kitaplarında yakın siyasal tarih, Jön Türklerin eylemleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası’nın kendisi meşrulaştırıcı bir tarzda anlatılmakta, II. Abdülhamid, öğrencilere “müstebit” bir padişah olarak tanıtılmaktadır. Tanzimat döneminde dinî bay-

ramlar dışında yalnızca padişahın tahta çıkış günü kutlanırken, II. Abdülhamid döneminden itibaren padişahın doğum günü de okulların tatil edildiği, kutlanan bir gün olmuştur. II. Meşrutiyet'le birlikte "Hürriyet'in İlanı" olarak da adlandırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ilk kez *milli* bir bayram sıfatıyla kutlanmaya, o gün okullar tatil edilmeye başlamıştır. Ders kitaplarında vatan, millet, devlet, anayasa, meclis, seçim, yasa, mahkeme gibi kurumlar kutsallaştırılmakta, laik/katılımcı yurttaş kültürü aktarılmaya çalışılmaktadır. Tanzimat'tan beri uygulanamayan ilkokulun zorunluluğu ilkesi bu dönemde gerçekleştirilebilmiş, bu amaçla okul çağına gelen çocukların listeleri çıkarılmıştır. Mülkî amirlere bu konuyu izlemeleri için yetki aktarılmış ve çocuğunu okula göndermeyen velilere mahkeme kararı olmaksızın, bu konuda oluşturulan "tedris meclisleri" aracılığı ile para ve hürriyeti bağlayıcı cezalar verme yetkisi tanınmıştır. Bu sayede ilk kez II. Meşrutiyet döneminde, ilkokul düzeyinde okullaşma oranı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmaktadır. II. Meşrutiyet'in bir diğer yeniliği ilkokulun zorunlu olmasının yanı sıra, parasız olması, masrafların devlet tarafından karşılanmasıdır.

Mütareke dönemi olarak adlandırılan evre *İmparatorluk'tan ulus-devlet'e* geçiş dönemidir. Bu dönemde, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından Saltanat'ın kaldırılmasına kadar iki hükümet ve iki eğitim bakanlığı varlığını sürdürmüştür. Ankara hükümeti henüz eğitim sitemine hakim olamamakla birlikte, eğitim konusunda Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca toplantılar düzenlemiş, projeler hazırlamıştır. Geçiş döneminde, bizim bulabildiğimiz ve İstanbul hükümetinin Eğitim bakanlığının onayı ile yayınlanan ders kitaplarında yer alan ifadelerde Türk ulusçuluğu bir kimlik olarak netlik kazanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanan ders kitaplarında da artık Türk ulusçuluğu tek ulusal kimlik olarak sunulmaktadır. Türkler tarihin en eski medeniyet-

11 Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinden beri klasikleşmiş olan Tanzimatçıların Osmanlıcılığı, II. Abdülhamid'in İslâmcılığı ve Jön Türklerin Türkçülüğü biçimindeki genel üçlemenin beni rahatsız eden, aşırı genel etiketler olduğunu itiraf etmeliyim. Bizim eğitim özelindeki incelememizde de bu üçlemenin aynen var olduğu görülecektir. Ama önemli olan bir ideoloji olarak Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün içeriklerinin ve niteliklerinin analiz edilmesi, belirlenmesidir. Ben kendi payıma özellikle ders programı, müfredat ve kitaplarına ilişkin alt başlıklarda bunları biraz ayırıştırıp ayrıntılandırmaya çalıştım.

12 Makalemizde bir sonraki dönemle ilgili gelişmelere ve değişmelere yer verilirken önceki dönemden devreden özellikler, tekrarlardan kaçınmak amacıyla, gerekmedikçe ayrıntılandırılmamış, daha çok değişimler üzerinde durulmuştur. İkinci olarak ders programı, müfredat ve kitaplarında endoktrinasyon açısından önemli olanlara yer verilmiştir. Bu dersler dışında eğitimin modernleşmesi, çağdaşlaşma ve pozitivist düşünce açısından son derece önem taşıyan diğer bilimsel ve teknik dersler de vardır, ancak bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi Türk siyasi yaşamı ile eğitim arasında doğrudan, yakın bir ilişki ve paralellik vardır. İncelemenin sınırları siyasi gelişmelere yer verilmesini olanaksız kıldığından, bu makale, okuyucunun Tanzimat'tan Cumhuriyet'e siyasi gelişmeleri bildiği varsayılarak kaleme alınmıştır.

lerinden biri olarak sayılmakta, Orta Asya ve Anadolu aslı vatan olarak belirtilmektedir. Satır aralarında irredantist ifadeler de rastlanmaktadır. Siyasal kültür açısından II. Meşrutiyet'in çizdiği laik/katılımcı yurttaş siyasal kültürü tamamen benimsenmiş, ancak kitaplardaki "Meşrutiyet" in ve meşrutî kurumlarının yerini, "Cumhuriyet" ve Cumhuriyet'in kurumları almıştır. Buna bağlı olarak, "Büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri", ulusal egemenlik, bağımsızlık, Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçimler, parlamento birer olumlu siyasal değer olarak aktarılmaya başlamıştır. Ahlâk tamamen bir dünyevî ahlâk durumuna gelmiştir. Bununla birlikte din, eğitim sisteminden henüz dışlanmış değildir. Ders programlarında Kur'an-ı Kerim öğretilmesi sürmekte, genel din bilgilerinin aktarılması gibi dersler yer almaktadır.

A- Devletin İdeolojik Aygıtı Olarak Okul: Zorunlu Eğitim ve Zorunlu Askerlik

Modernleşme sürecinde, dinsel/geleneksel cemaat/millet eğitiminin yerini yaygın/kamusal, laik ve merkezî (ve bir süre sonra ulusal) örgün eğitim sistemi almaktadır. Bu değişiklik sırasında birçok sistemde devlet ve dinî cemaatler (kilise vs.) karşı karşıya gelecektir. Cemaatler/milletler kendi tekelindeki bu "hakki" devretmek konusunda son derece kışkırtıcı ve hırçın davranacaktır. Osmanlı Devleti'ndeki "millet"ler açısından da durum farklı değildir, eğitim üzerindeki dinî denetimin zayıflaması ve az çok laikleşme sürecine girilmesi peş peşe yaşanmıştır.¹³ Kimi ülkelerde eğitimi devletin dışında özel veya dinî gruplar üstlense de devlet denetimi ve kalite standardını elinde tutacaktır.¹⁴

Merkezî ve örgün eğitim; devletin topluma nüfuz etmesi, az çok bütünleşmeyi sağlaması,¹⁵ itaat ve sadakatın dinî, yerel otoriteler yerine devlete yönelmesi ve resmî ideolojinin aktarılması açısından büyük önem taşır. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de zorunlu eğitimle zorunlu geçici askerliğin eş zamanlı gelişmesi sıradan bir rastlantı değildir. Zorunlu eğitim, devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve zorunlu askerliğin/ordunun güçlenmesinin yanında üçüncü bir da-

13 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. II, s. 456, özellikle 461-465.

14 Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Büşra Erhanlı Behar, Günay Göksu Erdoğan (çev.) İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, s. 76-77.

15 Robert Gilda, *a.g.e.*, s. 352; Myron Weiner, "Political Integration and Political Development", *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change*, Claude E. Welch (ed.), 2. bs., California: Wadsworth Publishing Company Inc., 1971, s. 180-183; ayr. bkz. James S. Coleman, "Education and Political Development", *Education and Political Culture*, Princeton University Press, 1965, s. 30.

yanak olacaktır.¹⁶ İlkokul, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu dahil başlıca Avrupa devletlerinin hepsinde zorunlu hale getirilmiştir.

Her siyasal sistemin, üyelerine, sistemin örgütlenişini, bunu meşrulaştıran nedenleri, değerleri, inançları ve tutumları benimsetmesi, varlığını sürdürülebilmesi açısından zorunludur.¹⁷ Bu derece önemli bir olguyu hiçbir siyasal sistem şansa bırakmamakta, siyasal kültür benimsetmeye yönelik resmî, bilinçli siyasal toplumsallaşma¹⁸ yöntemleri geliştirmektedir.¹⁹ Bu süreçte eğitim hayatı bir rol üstlenmeye başlar.

B- Modernleşme, Merkezîleşme ve Çevreye Nüfuz Aracı Olarak Eğitim

Eğitimin XIX. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezîleşmesine (uluslaşmaya) koşut olarak “devlet”in denetimine giren, kamu yatırımlarının yapıldığı bir “*hizmet*” alanı haline gelmiştir. Okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana gelmektedir. Eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özellikle de parasız ilk eğitimin zorunlu hâle getirilmesi düşüncesi Fransız Devrimi ile gündeme gelmiştir. Zorunlu eğitim, 19. yüzyılda, devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesinin yanında üçüncü bir dayanak olmuştur.²⁰ Eğitimin, topluma nüfuz etmenin başlıca aracı durumuna dönüştüğü gözlenmektedir. Devletin artan, karmaşıklaşan işlev ve etkinliklerini (üstlenmek zorunda kaldığı yeni hizmetleri), uzman ve eğitimden geçmiş elemanlardan oluşan bir bürokrasi ile yürütmesi gerektiği gibi, sanayileşme de (uzmanlaşma, işbölümü) bu talebin toplumsal alanda ortaya çıkmasına yol açar.

XIX. yüzyılda devlete yönelik sadakatin sağlanmasında en etkili araç olan devlet denetimi altındaki ilkokulun zorunlu olması, eğitimle ilgili merkezî yönetim içinde bir birim (bakanlık veya daire) kurulması ve eğitimin laikleşmeye

16 Norman Rich, *The Age of Nationalism and Reform 1850-1890*, New York: W. W. Norton & Company Inc., 1970, s. 35-38.

17 James S. Coleman, a.g.m., s. 19-20.

18 İlder Turan, *Türkiye’de Demokrasi Kültürü*, Working Paper Series, İstanbul: Koç Üniversitesi, 1996; Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Siyasal Kültür ve Demokrasi”, *Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür*, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1995, s. 43-69; *The Politics of The Developing Areas*, Gabriel A. Almond ve James S. Coleman (eds.), New Jersey: Princeton University Press, 1960, s. 27’den aktaran James S. Coleman, a.g.m., s. 18; Lucian Pye, “Introduction: Political Culture and Political Development”, *Political Culture and Political Development*, Lucian W. Pye ve Sidney Verba (eds.), New Jersey: Princeton University Press, 1972, s. 22; Sidney Verba, “Comparative Political Culture”, Lucian W. Pye ve Sidney Verba (eds.), a.g.e., New Jersey: Princeton University Press, 1972, s. 514-516.

19 Ersin Kalaycıoğlu, *Çağdaş Siyasal Sistem: Teori Olgu ve Süreçler*, İstanbul: Beta Yayınları, 1984, s. 143-144; Samuel Huntington ve Jorge I. Domínguez, *Siyasal Gelişme*, Ergun Özbudun (çev.), Ankara: Sevinç Matbaası, 1985, s. 40.

20 Norman Rich, a.g.e., s. 35-38.

başlaması Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda birbirine yakın senelerde ve birbiri ile etkileşim içinde gerçekleşmiştir. Ancak eğitim sistemi ve düzeni konusundaki istikrar bütün ülkelerde oldukça uzun yıllar sağlanamamıştır.

Eğitim siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatin sağlanmasında bir “ideolojik aygıt”, endoktrinasyon aracı olarak kullanılmıştır. Eğitimdeki modernleşme sırasında iktidarlar kendilerine yönelik bağlılığın sağlanmasında dinsel/geleneksel değerlerden de yararlanırlar. Eğitimdeki modernleşme sırasında dinselleşmeyi de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu nedenle -II. Abdülhamid, III. Napolyon ve III. Aleksandr gibi- çeşitli dönemlerde eğitimde dinselleşme görülmesi istisna değildir. Son olarak eğitim, -arzu edilsin veya edilmesin- pozitivist/materyalist düşüncesinin yaygınlaşmasına katkı yapar.

C- “Cemaat/Millet”ten “Ulus”a

Eğitim bir yandan, imparatorluklar içindeki hakim unsurun ulusçuluk bilincini teşvik ederken, öte yandan dinsel cemaatler için de benzer bir etki yapmıştır. Böylece geleneksel toplumun cemaat yapısını dünyevileşme yönünde değişime uğratmakta, ulusçuluk hareketlerini teşvik etmekte ve imparatorlukların dağılışını hızlandırmaktadır. Bu süreçte yabancı devletlerin ülke içinde açtıkları okullar “cemaatten ulusa” geçiş sürecinin hızlanmasında önemli bir etken olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırlarla başlayan bu süreç Rum, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve Araplarla devam etmiştir

Cemaat²¹ örgütleri başlangıçta devlet okullarına soğuk bakmışlardır. Bir süre sonra kendi cemaatlerine ait laik okullar açmaya başlamaları, uluslaşma sürecinde kendi iktidarlarını sürdürme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Bu süreçte yabancı devletlerin ülke içinde açtıkları okullar “cemaatten ulusa” geçiş sürecinin hızlanmasında önemli bir etken olmuştur.

Eğitimdeki modernleşmeye, cemaat örgütlenmesinden gelen dinsel direncin Avrupa ve Rusya'daki baş adresi kilisedir. Osmanlı İmparatorluğu örgütlü hiyerarşik dinsel bir yapıyı içinde barındırmaması ve dinsel otoritenin (Bizans gibi) siyasal otoriteye bağlı olması nedeniyle, daha az resmî dinsel dirençle karşılaşmıştır. Asıl tepki cemaat örgütlerinden gelmiştir.

İkinci olarak eğitimin merkezileşmesiyle beraber Gellnergil anlamda egemen üst kültürün yeniden inşa ve formüle edilmesi gerekmiştir. Zira ders programları ve kitapları aracılığı ile öğrencilere aktarılacak ortak bir kimlik en ciddi sorunlardan biridir. İmparatorluklardaki egemen/yönetici unsurun içi-

21 *Cemaat* kavramı, bir dinsel örgütlenme tarzı olarak ve millet sistemine atfen gayrimüslim cemaat anlamında kullanılmaktadır.

ni doldurduğu kültürel ortak kimlik bileşiminde ister istemez ulusal nitelik ve özellikler, ders müfredat ve kitaplarının -satur aralarında da olsa- yer almaya başlayacaktır.

D- Osmanlı'da Modern Eğitim

Modernleşen bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitim, bir kamu hizmeti olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiş, bu türden okulların ilk örneği Tanzimat'ın ilanından bir süre önce İstanbul'da açılmıştır. Eğitim, XIX. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine (uluslaşmaya) koşut olarak devlet denetimine girmiş, dinsel/geleneksel (cemaat-millet) eğitiminin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezî (ve bir süre sonra ulusal) eğitim sistemi almaya başlamıştır. (Bu değişim, günümüze kadar devam edecek bir çatışmanın sebebidir.)

Modernleşmeyle birlikte eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özellikle de parasız ilk eğitimin zorunlu hâle gelmesi yaygınlaşmakta, okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana gelmektedir. En önemlisi, bu yüzyılda eğitimin ilerlemenin, ekonomik kalkınmanın ve topluma nüfuz etmenin başlıca aracı durumuna dönüştüğü gözlenmektedir. İlk öğrenimin zorunlu ve parasız hale gelmesi ve merkezî yönetim içinde eğitimle ilgili bir bakanlık veya daire kurulması Osmanlı İmparatorluğu da dahil modernleşen siyasal sistemlerde etkileşim içinde olmuştur. Örneğin Fransa'da ilköğretim zorunluluğu asıl ve sürekli olarak 1881/1882'de,²² Almanya'da 1819'da (parasız oluşu 1888'de), İngiltere'de de 1880'de (parasız oluşu 1891'de),²³ Japon-

22 Herbert Passin, "The Japan Educational System", James S. Coleman (ed.), *a.g.e.*, s. 272. Merkezî yönetim içinde eğitim ile ilgili bir dairenin kurulması Fransa'da 1824 yılında "Kilise İşleri ve Kamusal Maarif Bakanlığı / Ministère des Affaires Ecclésiastiques et de l'Instruction publique" adı altında gerçekleşmiştir. Bu ismi ilk anda yadırgamamak gerekiyor. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Fransa'da da eğitim öncelikle kilise ve cemaatlerin elinde olan bir hak ve işlevdi. Daha sonra eğitim işlerine bakan daire, bu bakanlıktan ayrılıp İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır. Prusya'da da eğitim işleri ile kilise işleri aynı bakanlık tarafından üstlenilmiştir. Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi ve Kuruluşları ve Tarihçeleri*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 78-79.

23 Norman Rich, *a.g.e.*, s. 113-114; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1988'e)*, Ankara: A.Ü. Basımevi, 1989, Genişletilmiş 3. bs., s. 173, dn/1. Gladstone'un önemli reformlarından biri olan ve İngiltere'de çağdaş eğitim sistemini kuran "*Eğitim Yasası / Education Act*" 1870 yılında çıkmıştır. Amaç, özellikle standart bir ilk eğitimin sağlanmasıdır. Bu yıllarda okul çağına gelmiş yaklaşık dört milyon öğrencinin yarısından fazlası hiç okula devam etmemektedir. Geri kalan bir milyonu İngiliz Kilisesinin okullarına devam etmekte, diğer bir milyonu da hiçbir şekilde devlet denetiminde olmayan okullara devam etmektedirler. Yeni eğitim yasası ise eğitimi ucuzlatmakta ve dolayısıyla birçok kişi için olanaklı kılmaktadır. İngiltere'de de okul yasaları ile ilgili en büyük güçlük dinden kaynaklanmıştır. Protestan Hıristiyanlar devletin İngiltere Kilisesinin okullarını desteklemesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Diğer bir deyişle bütün mezhepler, din öğretimi yapmadığı için yeni laik okullara karşı çıkmış ve direnmişlerdir. Norman Rich, *a.g.e.*, s. 113-114.

ya'da Meiji Restorasyonu sırasında, 1872'de getirilmiştir.²⁴ Avusturya'da ise 1850 yılında "Avusturya Eğitim Bakanlığı" varken,²⁵ İtalya ve Rusya'da eğitim ile ilgili bir bakanlık 1890'lı yıllarda kurulmuştur.²⁶ Çin'de ise ilk modern devlet okulu 1862 gibi geç bir zamanda açılmış, eğitim sistemi 1902/3'te, Öğrenim Bakanlığı ise 1906 yılında kurulmuştur.²⁷ Osmanlı'nın bir parçası durumundaki Mısır açısından da durum farklı değildir. Mısır modernleşmesinin mimarı olan Mehmed Ali Paşa, Ortadoğu'da eğitim modernleşmesi açısından da önemli adımlar atmıştır. İlk kez Fransa'ya öğrenci göndermiş, yeni birçok yüksek okul kurmuş ve büyük kent ve kasabalarda ilkokullar açmıştır. Merkezî yönetim içinde de bir eğitim dairesi oluşturmuştur.²⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim işlerine bakacak bir "daire"nin, sonra da bakanlığın (nezaret) kurulması çağdaşlarına oranla geç değil, hatta birçoklarından öncedir.²⁹ Merkezî yönetim içinde eğitim ile ilgili bir dairenin kurulması düşüncesi 1838 yılından itibaren gündeme gelmiş, bakanlık Maarif-i

24 Herbert Passin, a.g.m., s. 272; Robert E. Ward, "Japan: Continuity of Modernization", Lucian W. Pye ve Sidney Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, 2. bs., New Jersey: Princeton University Press, 1972, s. 44. Japonya'da Meiji Restorasyonu sırasında, 1872 yılında, evrensel ilkelere dayalı ve zorunlu temel eğitim düzeni yaratılmıştır. Ancak bu dönem eğitim yönetmelikleri açısından II. Abdülhamid dönemine benzer bir gelişme göstererek 1907 yılına kadar beş kez değişecektir. Bkz. Herbert Passin, "The Japan Educational System", James S. Coleman (ed.), a.g.e., s. 272. Bu süre içinde Japonya'da eğitim, devlet için öncelikle siyasal toplumsallaşma işlevi açısından önem kazanacaktır, bkz. Robert E. Ward, aynı yer.

25 Avusturya'da 1850 yılında "Avusturya Eğitim Bakanlığı" adında bir bakanlık mevcuttu ve bakanlığın müsteşarı, Avusturya ulusu düşüncesini işleyen bir tarih kitabı yazarı ve merkezî eğitimin ulusçu değerleri aktarmasından yana olan bir kişidir. Josef Alexander Freiherr von Helfert isimli bu müsteşar 1854 yılında Viyana Üniversitesi'nde Avusturya Tarihi Araştırmaları Enstitüsü de kurmuş ve kolejler ve üniversiteler aracılığı ile kısaca eğitim kurumu aracılığı ile bir ulus olarak Avusturya fikrinin yayılmasına gayret etmiştir. William T. Bluhm, *Building an Austrian Nation: The Political Integration as a Western State*, London: Yale University Press, 1973, s. 15. Bizde de aynı tarihlerde Encümen-i Dâniş kurulmuştur.

26 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1993, s. 268-269. Bizdeki rüşdiye düzeyi (gimnaziya) okullarının açılması düşüncesi 1726 yılında gündeme gelmiştir. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford: Clarendon Press, 1967, s. 35-36; Akdes Nimet Kurat; a.g.e., s. 292-293.

27 John Wilson Lewis, "Party Cadres in Communist China", *Education and Political Development*, James S. Coleman (ed.), Princeton: Princeton University Press, 1965, s. 413.

28 Malcolm H. Kerr, "Egypt", James S. Coleman (ed.), a.g.e., s. 170

29 Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin zorunlu oluşu konusundaki ilk ferman II. Mahmud döneminde, 1824 yılında yayınlanmış, ancak uygulanamamıştır; bkz. Hasan Ali Koçer; *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 35 vd. Burada getirilen zorunlu eğitimin laik devlet okulları için değil sıbyan okulları için olduğunu hatırlamak gerekir. Bu okullar ise vakıf ve medreselerin denetimindeki dinî eğitim yapan okullardır. Bu uyarı için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 175.

Umumiye Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) adı ile 1857 yılında kurulmuş, bir bütün olarak eğitimi düzenleyen “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi/Genel Eğitim Tüzüğü” ise 1869 yılında yayınlanmıştır.³⁰

1- Tanzimat Döneminde Eğitim

Tanzimat döneminin³¹ eğitim açısından başlıca özelliği, o güne dek dinsel otoritelerin tekelindeki eğitimin devlet yönetimine ve denetimine alınması yönündeki cesaretli adımdır. Bilindiği üzere modernleşme klasik cemaat organizasyonunu aşındıran bir süreçtir. Cemaatlerin “ezelî ve doğal” haklarından olan eğitim ile hukuk bu süreçte devletin üstlendiği, yeniden dünyevî/laik olarak formüle ettiği veya düzenlediği alanlar haline dönüşür. Osmanlı modernleşmesinin de en önemli yanlarından birini eğitim oluşturur. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat, bir yeniden yapılanma dönemidir. Modernleşme bir amaç haline gelmiş, bu amaca ulaşmak için en etkili araçlardan birinin eğitim ve bilim olduğu fark edilmiştir. Eğitim ve bilim büyüklüğü iki kavram olarak askerî güçlenmenin, ekonomik kalkınmanın ve siyasal birliğin kurulmasının da anahtarı olarak algılanmıştır. Tanzimat dönemine gelinceye kadar eğitim (mahalle veya sıbyan okulları) cemaatlerin ve medresenin denetimi altında yürütülmektedir. Devletin açtığı ilk eğitim kurumlarının (mühendislik, tıp ve harp okulu) ve ardından ara eğitim kurumlarının askerî nitelikte oluşu, değişimin meşruluk kaynağını oluşturmuş ve bu nedenle umulanın oldukça altında tepki almıştır. Kısa süre sonra eğitim, askerî ihtiyaçların yanı sıra sivil kamusal ihtiyaçlar için de düşünülerek tasarlanmaya başlayacaktır. Medrese ve ulemâ başlangıçta eğitim işleri ile ilgili oluşturulan kurullarda görev almakla birlikte, zaman içinde eğitim işlerinden ve ilgili bakanlıktan dışlanmışlardır. Rüşdiyelerin açılması, ardından medreselerin bir öğretmen kaynağı olarak kullanılması yerine devlet denetiminde bir öğretmen okulunun açılması da dinsel etki ve denetimden uzaklaşma çabasından kaynaklanmaktadır. Böylece klasik elit/seçkin sınıftan olan “hoca”nın yerini, modern toplumun önemli mesleklerinden olan ve devletin öğretmen okullarından yetişen “muallim ve muallime” alacaktır.

Okullar rüşdiye düzeyi dahil cemaat esasına göre, fakat devlet denetimi altında açılmış ve yönetilmişlerdir. Ancak idadî, sultanî ve yüksek eğitim din ve mezhep açısından karma niteliği ile Osmanlılık ideolojisinin asıl aktarılacağı okullar olarak tasarlanmıştır. Öte yandan yeni laik cemaat okulları ile bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması “*cemaat'ten ulus'a*” geçme sürecini hızlandırdığından, bir önlem olarak eğitim aracılığı ile yurtseverlik ekseninde ortak bir “vatan” fikri geliştirmek ve ona bağlı Osmanlı yurttaşı yetiştirmek de

30 Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 175.

31 II. Meşrutiyet’e kadar eğitim konusunda yapılmış en iyi çalışma olarak Selçuk Akşin Somel; *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, 2001.

amaçlardan biri haline gelmiştir. Bu bağlamda Galatasaray Sultanîsi, Tanzimat düşünün hayata geçirilmesi anlamına gelir. Tanzimat modernleşmesi kızlara da okuma olanağı yaratmış, rüşdiye, sanayi ve öğretmen okulları açılmıştır. Kadınlar öğretmenlik yoluyla ilk kez kamusal yaşamda profesyonel meslek edinmeye başlamışlardır. Kızlar için bu sayılanlar dışında, II. Meşrutiyet döneminde idadî, sultanî ve üniversite de açılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin çağdaşlaşması için bir milat aranmak gerekirse 1838 yılı gösterilebilir. Bu yıl Meclis-i Umur-ı Nafia (Yararlı İşler Kurulu) bir yandan mahalle okullarında reform yapılmasını, diğer yandan da adı rüşdiye olan yeni bir eğitim düzeyinin oluşturulmasını karara bağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlete ait ilk sivil/mülkî (askeri olmayan) okullar da bu sırada, Tanzimat'ın ilanı öncesinde, 1839 yılında açılmıştır. Bunlardan ilki Sultanahmet'te açılan ve *Mekteb-i Maarif-i Adliyye* adını taşıyan okuldur. Bu okuldan kısa süre sonra *Mekteb-i Ulum-u Edebiyye* adını taşıyan ikinci bir okul daha açılacaktır.³² Bu okullar, rüşdiye olarak adlandırılan eğitim basamağının ilk örneğini oluşturmakla birlikte, rüşdiye adını taşıyan okullar bu tarihten yaklaşık sekiz sene sonra İstanbul'da kurulacaklardır. Bu iki okula özellikle devlet dairesinde çalışmak isteyenlerin ve hâlen çalışanların devam etmesi zorunlu tutulmuştur. Eğitim alanındaki ikinci önemli tarih rüşdiyelerin kurulduğu 1847 yılıdır. Eğitim alanındaki üçüncü önemli ve kalıcı değişim 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi/Genel Eğitim Tüzüğü ile başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimi düzenleyen temel metin olan Tüzüğün ilk maddesi okulları, genel okullar (*mekâtib-i umûmiye*) ve özel okullar (*mekâtib-i husûsiye*) olarak ikiye ayırmaktadır. Genel okulların (*mekâtib-i umûmiyenin*) gözetim ve idaresinin (*nezâret ve emr-i idâresinin*) devlete ait olduğu belirtilmektedir. Özel okulların (*mekâtib-i husûsiyenin*) ise “yalnız gözetiminin devlete, kuruluş ve yönetiminin ise kişi veya [dinî] cemâatlere ait olduğu belirtilmiştir. Özel okullar da (*mekâtib-i hususiyeye*) ikiye ayrılmaktadır. Birincisi özel İslâm okulları (*mekâtib-i hususiyeye-i islâmiye*), ikincisi ise (*mekâtib-i gayr-ı müslime*) özel gayrimüslim okullarıdır. Özel gayrimüslim okulları da (*mekâtib-i gayr-ı müslime*) kendi içinde üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki cemaatler ve patrikhane tarafından kurulan “millî mektebler”, ikincisi kişilerin kurdukları “eşhâs mektepleri” ve üçüncüsü ise “ecnebî” yani yabancı okullardır.³³

32 İhsan Sungu, “Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, Birinci Teşrin 1941, sy. 3, s. 216.

33 Bu konuda yapılan bir başka sınıflandırma ise şöyledir: Okullar, resmî okullar (*mekâtib-i resmîyye*) ve özel okullar (*mekâtib-i gayr-ı resmîyye*) olarak ikiye ayrılmaktadır. Resmî okullar müdür, öğretmen, memur ve diğer çalışanları devlet tarafından atanan ve idaresi de devlete ait olan okullardır. Özel okullar (*mekâtib-i gayr-ı resmîyye*) ise cemaatler, kişiler (efrâd) veya yabancı (ecnebî) uyruklu kişiler tarafından kurulan, öğretmenleri devlet tarafından atanmayan, masrafı kurucuları ve öğrencilerinden alınan ücretlerle karşılanan okullardır. Kısaca özel (resmî olmayan) okullar üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki özel Müslüman okulları, ikincisi gayrimüslim okulları, sonuncusu ise ecnebî/yabancı okullardır.

Genel okullarda (*mekâtib-i umûmiye*) öğretim üç öbek halinde tasarlanmıştır. İlk düzeyde sıbyân ve rüşdiye; ikinci düzeyde idadî ve sultanî; üçüncü düzeyde ise mekâtib-i âliyeler, yani yüksek okullar bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde eğitim sıbyan, rüşdiye, idadiye, sultanîye ve âliye olarak beş basamak halinde aşamalandırılmıştır.

Mahalle/Sıbyan Okulları İle İbtidâî Okullar: Müslüman ve gayrimüslimlere ait sıbyan veya mahalle okulları en eski ve yaygın eğitim kurumlarından biridir. Bu okullar günümüzdeki Kur'an Kurslarına benzemektedir. Sıbyan okullarında öğrencilere her dinin şeriatı öğretilmekte, kutsal kitap orijinal dilde ezberletilmektedir. Diğer kademe okullarla birlikte sıbyan okulları da 1869 tarihli Genel Eğitim Tüzüğü ile düzenlenmiştir. Burada yer alan maddelere göre sıbyan okulları Osmanlı ülkesinde ilk düzey eğitim kurumları olarak cemaatlerin eline bırakılmıştır. Bütün mahalle ve köylerde kurulmaları öngörülen bu okullar dinî açıdan karma olmayacaktır. Devam zorunluluğu erkekler için 6-10 yaş, kızlar için ise 7-11 yaş olarak belirlenmiştir.

Sıbyan okullarının yeni yöntemle eğitim vermesi üzerinde önemle durulmuştur. Bu tür eğitime örnek olmak üzere, "numune" okulu 1872 tarihinde açılmıştır. Bu okullar daha sonra taşrada da açılacaktır. Yeni yöntemle eğitim yapan bu okullara sıbyan yerine "ibtidâî" adı kullanılmaya başlayacak, bu tarihten itibaren de ülkedeki modern yöntemle (*usûl-i cedîde*) eğitim yapan okula da *sıbyan okulu* denecektir.

Bu arada 1868 yılında sıbyan okullarına öğretmen yetiştirmek üzere Darülmualimin-i Sıbyan yani Sıbyan Öğretmen Okulu kurulmuştur. Adı daha sonra Darülmualimin-i İbtidâî olarak değişmiştir. Kız okulları için ise öğretmen okulu (Darülmualimat) 1870 yılında açılmıştır.

Rüşdiyeler: Hiç kuşku yok ki yukarıda 1839 yılında açıldığını söylediğimiz her iki okul 1847 yılından itibaren açılacak olan rüşdiyeler için bir deneyim oluşturmuşlardır. İlk rüşdiye 1847 yılında Davutpaşa'da açılmıştır. İstanbul dışında (taşrada) ilk rüşdiyelerin açılması için 1855 yılını beklemek gerekecektir.

Rüşdiye okulları beraberinde burada çalışacak öğretmen ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Tanzimatçılar öğretmen ihtiyacını medreseden gidermek yerine rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek üzere bürokrasinin denetiminde "Darülmualimin-i Rüşdî" adlı bir Rüşdiye Erkek Öğretmen Okulu'nu 1848 yılında kurmuşlardır.

Kızlar için 1859 yılına gelinceye dek sıbyan okulları dışında okuma olanağı yoktur. İlk kez 1859 yılında yine İstanbul'da bir kız rüşdiyesi açılmıştır.

Genel Eğitim Tüzüğüne göre rüşdiyeler beş yüz haneyi geçen yerlerde kurulacaktır. Eğer o yerde dinî açıdan karma bir toplumsal yapı varsa, her cema-

at için ayrı bir rüşdiye okulu kurulacaktır. Bu amaçla getirilen tek sınırlama böylesi bir okulun açılabilmesi de o yerdeki gayrimüslim cemaat üye sayısının yüz haneyi geçmesidir. Kız rüşdiyelerinin açılabilmesi için yine sıbyan okullarındaki gibi koşullara bağlanmış ve öncelikle şehirlerde açılması kararlaştırılmıştır. Dikkati çeken konu, kızların darümuallimat (kız öğretmen okulu) ile sanayi okulları dışında ve rüşdiye, diğer bir deyişle ilk eğitim düzeyinin ikinci basamağından sonra genel okullarda okuma olanaklarının olmamasıdır. Bu durum II. Meşrutiyet dönemine kadar böyle devam edecektir.

İdadîler: İdadî düzey okullar Genel Eğitim Tüzüğü'nün yayınlanmasının ardından, 1873 yılında, ilk taşra idadîsi ise 1875 yılında açılmıştır. Tüzüğe göre idadîlerin önemli bir özelliği dinî açıdan muhtelit/karma nitelikte kurulabilmesidir. İdadîler bin haneyi aşan yerlerde kurulacaktır. İdadîlerin üç yıllık eğitim vermesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu okullar kız öğrenci almamaktadırlar. Tanzimat yöneticilerinin, bütün uyrukları "Osmanlı şemsiyesi" altında ve ortak bir paydada birleştirme gayretleri açıkça görülmektedir. Böylelikle idadîler aracılığı ile -dinsel açıdan karma eğitim yaparak- tebaa arasında bir kaynaşma yaratılacağı düşünülmüştür. Ancak uygulamada idadîlerden beklenen bu amaç gerçekleşmediği, bu görevin sultanîlere aktarıldığı söylenebilir.

İdadîlerin öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1848 yılında kurulan Darülmualimin-i Rüşdî (Rüşdiye Erkek Öğretmen Okulu) içinde, 1874 yılında bir de İdadî şubesi açılmıştır. Ama aynı yıl 1869 tarihli Genel Eğitim Tüzüğünde açılması öngörülen İstanbul Darülmualimini kurulmuştur. Daha önce açılmış olan Darülmualimin-i Rüşdî, İdadî şubesi de dahil olmak üzere bu okula aktarılmıştır.

Sultanîler: Genel Eğitim Tüzüğüne göre eğitimin dördüncü basamağı olan sultanîler, yalnızca vilâyet merkezi olan şehir veya kasabalarda açılabilir. Sultanî düzey okullarda da tıpkı idadîler gibi yalnızca erkek öğrenciler okuyabilir. Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemi boyunca neredeyse Galatasaray Sultanîsi dışında sultanî açılmayacaktır. Sultanîlerin asıl açılması II. Meşrutiyet dönemine rastlamaktadır. Sultanîlerin bir önemli özelliği de dinsel açıdan karma bir nitelikte olmasıdır. Bu okullara her din ve mezhepten erkek çocuklar kayıt yaptırabilecektir. Sultanîlerin bu özelliği, en çok tepki alan yanı olmuştur.

Yüksek Okullar: Yine Genel Eğitim Tüzüğüne göre "Mekâtib-i Âliye" olarak adlandırılan yüksek okullar öğretmen okulları dışında, Darülfünun ve sanayi okullarından oluşmaktadır. Daha önce açılıp kapanan üniversitenin, İstanbul'da, "Darülfünun-i Osmanî" adı ile kurulması kararlaştırılmıştır. Yüksek okulların bir kısmı Genel Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak kurulurken geri kalanı Genel Kurmay Başkanlığı'na [Erkân-ı Harbiye Nezareti'ne] ve diğer bakanlıklara bağlı olarak kurulacaktır. Bu arada özel yüksek okullar da kurulduğunu kaydetmek gerekir.

a- Resmî İdeoloji Olarak Osmanlı Kimliği

XIX. yüzyılda kullanıldığı anlamı ile *millet* dinî topluluk, cemaat anlamına gelmektedir. Ama modernleşme sürecinde *millet* bir kavram olarak bugün kullanıldığımız anlamda *ulusa* dönüşmeye başlamıştır. XIX. Yüzyılda, Sırlarla başlayan ayrılıkçı/ulusçu eğilimleri durdurmak, “*cemaat’ten ulus’a*” geçme sürecini yavaşlatmak, dinsel ve ulusal kimliklerin üstünde ortak bir Osmanlı kimliği yaratmak için çabalar hızlanacaktır. “Din/mezhep” bir kimlik olarak devam etmekle birlikte siyasal bir kimlik olarak “Osmanlı”nın icat edilme süreci başlamıştır. Bir kimlik yaratmanın en kısa yolu da okuldan, ders program ve kitaplarından geçmektedir.

Tanzimat eğitimine yakından bakıldığında vatanseverlik ekseninde ortak bir “vatan” fikri ve ona bağlı Osmanlı vatandaşı yetiştirmek amacı hemen göze çarpmaktadır.³⁴ Tanzimatçıların Osmanlılık ideolojisini ve “Osmanlı vatandaşı” yaratma amaçlarını yansıtacak biçimde Temel Eğitim Yasası (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) 1869 yılında çıkacak,³⁵ okullar sıbyan ve rüşdiye düzeyine kadar cemaat esasına göre, fakat devlet denetimi altında açılacaktır. Ancak idadî, sultanî ve yüksek eğitimin din ve mezhep açısından karma niteliği, Osmanlı kimliğinin aktarılması ve siyasal-toplumsal birliğin sağlanması için kurulduklarını göstermektedir.³⁶ Bu amaç resmî olarak şu cümlelerle belirtilmiştir: “(...) sunuf-i tebaa etfalinin muhtelitan tahsil-i maarif tarikine sevki ve o cihetle beyenlerinde itilâf ve muhadenetin tahkimi kazıyyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idadîyyenin ihdası elzem olduğu (...)”³⁷

Osmanlı tarihi ve Osmanlı dili üzerine resmî kitapların yazılması 1850’lerin başındadır. Bir yandan yeni okullar açılırken diğer yandan da 1851 yılında okullarda okutulacak kitapları “te’lif ve terceme” ettirmek üzere *Encümen-i Dâniş* kurulmuştur. Bu aslında resmî ideoloji ve tarih yazımı açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak bu kurum beklenen hizmeti çeşitli nedenlerle verememiş, 1862 sonrasında da kaybolup gitmiştir. Öte yandan bu dönemde Eğitim Bakanlığı’nın aynı zamanda basın ve yayın hayatı üzerinde bir denetim merkezi haline gelmeye başlaması anlamlıdır. Bu denetim izleyen yıllarda ağırlaşarak sansüre dönüşecektir.

Tanzimat dönemi eğitim programlarında “ulûm ve fûnûn” derslerinin din derslerine oranla daha fazla yer aldığı ve rüşdiye sonrası eğitim kurumlarında

34 E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı*, Ali Reşad (çev.), İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328, s. 226. Ayr. bkz. Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 9-10.

35 Ali Haydar, “Emek Mektebi”, *Muallimler Mecmuası*, 30 Nisan 1923, sy. 8, s. 148-149.

36 Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, s. 454-455; Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 289; Roderic H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey: Princeton University Press, 1963, s. 248.

37 “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Mazbatasının Basılması ve Yayılması Hakkındaki Resmî Tebliğ”, Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 233.

din derslerine hemen hemen hiç yer verilmediği dikkat çeker. Bu durum II. Abdülhamid'in yaklaşık ilk 15 yıllık iktidarında da böyle devam etmiştir.

b- Bir Tanzimat Düşü: Mekteb-i Sultanî ve Tepkiler

Eğitim aracılığı ile “birlik” sağlama³⁸ amacına yönelik girişimler “Mekteb-i Sultanî” ile somutlaşmıştır. Çeşitli din ve mezheplerden öğrencilerin birarada okuyabilecekleri Mekteb-i Sultanî'nin amacı, öğrencileri Osmanlı vatandaşı olarak yetiştirmek; “Osmanlılık ideolojisi”³⁹ etrafında, “birlik ve bütünlük” içinde kaynaşmalarını kolaylaştıracak ortamı yaratmaktır.⁴⁰ Sanıldığı gibi, her din ve mezhepten öğrenci kabul eden bu muhtelit/karma okulun açılmasına karşı çıkanlar yalnızca ulema değildir. Kendi cemaatleri üzerindeki hâkimiyetlerini yitireceklerini düşünen gayrimüslim dinsel otoritelerin ilk karşı çıkanlar olmaları beklenmelidir. Öncelikle Rum Ortodoks Patrikhanesi⁴¹ ve Rumlar,⁴² bu mektebe çocuklarını göndermeyeceklerini açıklamışlardır. İkinci olarak Hahamhane “Hıristiyanların idaresindeki İslâm okuluna”-“yemek” sorununu da bahane ederek- Musevilerin çocuklarını göndermemesini istemiştir.⁴³ Son olarak Vatikan'dan Papalık iki emirname yayınlayarak Doğu'daki Katoliklerin Mekteb-i Sultanî'ye devamlarını yasaklamıştır.⁴⁴

c- “Muhabbet-i Devlet, Memleket ve Vataniye” versus Patriotizm

Daha 1838'deki bir layihada (bir kişinin) “(...) cehli cihetiyle devletin ve o suretle nail olduğu nimetin kadrini ve *devlet ve memleket muhabbeti* ne demek idüğünü bilmeyerek kendisine ve milletine faidesi olmayacağı aşikâr olmağa

38 İlhan Tekeli, a.g.m., s. 468. 1868 (1284) yılında Müslüman ve gayrimüslim tebaanın yabancı dilleri de öğrenmeleri amacıyla “Mekteb-i Sultanî'nin küşâdına irâde-i seniyye” çıkar. Bu okul, II. Mahmud döneminden beri süregiden ve yararları da görülen Avrupa'ya öğrenci gitmesi işine son verilmesi için de düşünülmüştür. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1983, s. 138.

39 Cumhuriyet'in başlarında Tanzimat eğitimi tartışılırken de bu dönemin eğitim açısından özelliklerinin başında okullarda “Osmanlılık” siyasetinin güdüldüğünden ve dolayısıyla “milliyet cereyanının” uyanamadığından bahsedilecektir. Bkz. Ali Haydar, a.g.m., s. 148-149.

40 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 233, 239. Okulun ikinci yılında talebe sayısı 622'ye ulaşmıştır. “Osmanlılık” karakterine uygun bir şekilde Bunların 277'si Müslüman, 91'i Ermeni, 28'i Ermeni Katolik, 85'i Rum, 65'i Katolik Latin, 29'u Musevî, 40'ı Bulgar, 7'si Protestan öğrencidir. E. Engelhardt (a.g.e., s. 229-230); Roderic H. Davison (a.g.e., s. 247) ilk açıldığı dönemdeki rakamları verir.

41 Roderic H. Davison, a.g.e., s. 247.

42 Bu cemaatin İzmir'de açtığı laik okul kısa süre sonra kilisenin tepkisi ile karşılaşmış ve kapatılmıştır. İlhan Tekeli, a.g.m., s. 460-462.

43 Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 1995, s. 170-172; a.mlf., *Küçük Türk Tetebular*, İstanbul: Kağıdcılık ve Matbaacılık A.Ş., 1341/1925, s. 165-166 vd.

44 Vatikan'ın bu kararında Rusya'nın etkisi büyüktür. Çünkü bu okul aracılığı ile, Fransa'nın, Osmanlı Devleti ile burada yaşayan Hıristiyanlar üzerindeki etkisinin artacağı endişesine kapılmışlardır. Fransa da Ortodoksların çocuklarını bu okula göndermelerile Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki gücünün kırılacağını düşünerek okulun kurulması için baskı yapmıştır.

(...)” cümlelerini okumak olanaklıdır. Bu ifadedeki devlet ve memleket sevgisi bir süre sonra kavram olarak yerini *vatana* bırakacaktır. Tanzimatçılar vatan kavramını, Osmanlıcılığın bir parçası olarak yüceltme yoluna gitmişlerdir. Ortak siyasal coğrafyanın, toprağın yani “vatan”ın kutsanması ve “vatanseverliğin” teşvik edilmesi önemsenmiştir. Birçok resmî metinde ve devlet görevlilerinin demeçlerinde vatan kavramına rastlanır. Bizim görebildiğimiz kadarıyla bu sözcükten türetilen “*vatandaş*” terimi ilk kez Islahat Fermanı’nda kullanılmıştır.

Bu dönemde ders kitabı olarak yazılacak “ahlâk risalesi” için öngörülen içerikte insanın dinine, ana babasına, öğretmenlerine, kendi cinsine, nefesine, yöneticilere, “*vatana*”a karşı görevleri ile *kavânîn-i memlekete riayet* de yer almaktadır.⁴⁵ Ayrıca “Tarih-i Osmanî” ders kitaplarının yazımı için belirlenen kurallardan biri de “*vatana sevgisini (muhabbet-i vataniyyeyi) aşılacaktır*” tarzda olmasıdır.⁴⁶

Vatan kavramının yüceltilmesi, vatanseverliğin teşvik edilmesi Tanzimatçıların beklemediği bir siyasal kriz yaratmıştır. Vatan ve vatanseverlik kavramları Tanzimatçılar kadar onların baş muhalifleri olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin de üzerinde hassasiyetle durduğu ve kullandığı bir temadır. Aslında bu kavramı siyasal literatüre sokan Tanzimatçılardır. Ama bu kavram Namık Kemal’in *Vatan yahut Silistre* oyunu ile patriotik bir içerik kazanmıştır. Bilindiği üzere *Vatan yahut Silistre* romantik yurtseverlik teması üzerine kurulu bir oyundur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar edebiyat tarihçilerinin ilgisini çekmeyen iki farklı finalle biten baskıları bulunmaktadır. Eserin gizli baskılarında tiyatrunun finali “*Yaşasın Vatan! Yaşasın Osmanlılar!*” diye biterken, resmî izinle yapılan baskılarında “*Padişahım Çok Yaşa! Padişahım Çok Yaşa!*” diye bitmektedir. Bilindiği üzere bu tiyatrunun oynanmasının ardından yapılan gösteriler, oyunun yasaklanmasına ve Namık Kemal’in sürgün edilmesine neden olmuştur. Ancak duyulan rahatsızlığın asıl nedenini gösterilerde değil, itaat ve bağlılığın padişah yerine *vatana* yöneltilmesinde aramak gerekir. Yeni Osmanlılar için vatan kavramı, parlamento ve anayasalı bir rejim talebiyle özdeşleşmeye başlamıştır.

d- Tanzimat Döneminde Eğitim Verileri

Tanzimat döneminde 1868 yılında merkezî yönetimin içinde ilkel bir istatistik ofisi kurulmuştur.⁴⁷ Ama Osmanlı Devleti’nde ilk istatistik kalemi 1874 tarihinde Ticaret Nezareti dahilinde kurulmuş ve idaresi bir yabancı biliminsanına verilmiştir.⁴⁸ Eğitimle ilgili bir istatistik birimin kurulması için II. Abdülhamit dönemini beklemek gerekecektir.

45 “Telif ve Terceme Nizâmname’si”, *a.g.e.*, s. 238-339.

46 “Telif ve Terceme Nizâmname’si”, *a.g.e.*, s. 241.

47 Kemal H. Karpat, “The Ottoman Adoption of Statistics From the West in the 19th Century”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, Emeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 285.

Eğitime ilişkin veriler çok uzun bir süre yalnızca Devlet Yıllıklarında [salnâmelerinde] yer almıştır.⁴⁹ Bu yıllıklarda Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden bir süre önce, 1839 yılında iki sivil/genel okulun açılması ile başlayan modern eğitimin geçirdiği sayısal evrimi görmek olanaklıdır. Yıllıklarda İstanbul'daki ibtidâî düzeyden başlayarak yüksek okullara kadar okul, zaman zaman da öğrenci ve mezun sayıları yer almakla birlikte, taşra için yalnızca rüşdiye sayıları (bulunduğu il ve ilçe belirtilerek) verilmektedir.

1839 yılında iki okul ile başlayan süreçte 1294/1877 yılına gelindiğinde Tanzimat dönemi kapanırken eğitim alanında hayli önemli değişimler yaşanmıştır. Örneğin Tanzimat döneminin sonuna doğru okullaşma oranı -1873 itibarıyla- ilkokul düzeyinde %1 olarak hesaplanmaktadır.⁵⁰ Aşağıda bu dönem kapanırken eğitim açısından gelinen nokta rakamlarla verilmiştir.⁵¹ Bu veriler, hem Tanzimat eğitiminin geldiği aşamayı hem de II. Abdülhamid dönemine devreden eğitim mirasını ortaya çıkmaktadır.

İmparatorlukta, tamamı İstanbul'da, 4 yüksek okul ("Mekteb-i Harbiye-i Şahane", "Mekteb-i Fünûn-u Bahriye-i Şahane", "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane", "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye"), ikisi İstanbul'da ("Dersaadet Mekteb-i İdadisi" ve "Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye/Mekteb-i Tıbbiye-i İdadîye-i Şahane") ve yedisi taşrada olmak üzere (Edirne, Manastır, Bosna, Şam-ı Şerif, Bursa, Erzurum, Bağdat) toplam dokuz askerî idadî bulunmaktadır. Ayrıca tamamı İstanbul'da olmak üzere dokuz tane (Gülhane, Soğukçeşme, Fatih, Kocamustafapaşa, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar Toptaşı, Üsküdar Paşakapısı ve Hasköy) askerî rüşdiye vardır ve toplam öğrenci sayısı 1468'e ulaşmıştır.

İstanbul'daki sivil (mülki) okullar arasında "Mekteb-i Sultanî", Darülfünun-ı Sultanî'ye bağlı- "Mekteb-i Hukuk", "Mekteb-i Turuk ve Meabir" ile "Mekteb-i Edebiyat", ayrıca "Darülmuallimin", "Darülmuallimat", "Mekteb-i Mülkiye", "Mülkiye İdadî Mektebi", "Mekteb-i Aklâm", "Mekteb-i Sanayi" ve "Darüşşafaka" bulunmaktadır.

48 Mehmed Ali, *Nazari ve Ameli İstatistik*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1306, s. 24. Osmanlı'da nüfus sayımları ve İstatistik İdaresinin kuruluşu ile ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, s. 95-98 ve 136-146.

49 Biz, Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilk yılına kadar eğitim istatistiklerini derlediğimiz bir çalışmayı tamamlayıp T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü'ne teslim ettik. Bu çalışmamız, editörlüğünü Prof. Dr. Şevket Pamuk'un yaptığı *Tarihi İstatistikler Dizisi*'nin altıncısı olarak yayınlanacaktır. Bu çalışmada devlet yıllıklarında yer alan eğitim verileri 10 yıllık aralarla verilmiştir. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Burada kullandığımız salnâme sözkonusu çalışmamızda yer almamaktadır.

50 Mehmed Ali, *a.g.e.*, s. 235-236. Davison, Ziya Paşa'nın bir yazısına dayanarak 1860'ların ortasında Müslümanlar arasındaki okur-yazarlığın %2 olduğunu hatırlatıyor. Bkz. Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 68.

51 *Sâlnâme, Sene 1294*, Maarif Nezareti Mektupçusu Halet Bey (haz.), Dersaadet: Halil Efendi Matbaası, 1294.

İstanbul'da toplam 21 erkek rüşdiyesi (Darülmaarif-i Rüşdî, Aksaray'da Mahmudiye, Sultanbayezid, Takvimhane, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Sultanselim, Galata, Mirgün, Beşiktaş, Tophane'de Feyziye, Südlüce, Davudpaşa, Eyyüb, Üsküdar Atik, Üsküdar'da Atlamataşı, Beylerbeyi, Kanlıca, Odabaşı ve Tophanelioglu) ve bu okullarda toplam 1795 öğrenci bulunmaktadır.

İstanbul'daki idadî sayısı 6 (Darülmaarif, Feyziye, Beşiktaş, Fatih, Davudpaşa ve İbrahimağa Çayırı) ve öğrenci sayısı ise 392'dir. İstanbul'da biri sanayi okulu olmak üzere toplam 10 kız rüşdiyesi (Sultanahmed, Şehzade, Aksaray, (Atik Bayır Zabtiye karibinde) İbrahimpaşa, Eski Alipaşa, Eyyüb, Üsküdar, Üsküdar'da Gülfem Hatun, Atpazarı, Yedikule Kız Sanayi Mektebi) vardır ve öğrenci sayısı 356'dır.

İstanbul'daki (modern) ibtidaî sayısı 10 (Nuriosmaniye, Simkeşhane, Saraçhane, Eski Alipaşa, Laleli, Üsküdar'da Rüstempaşa, Mahmudiye, Beylerbeyi, Bebek, İstinye) ve öğrenci sayısı 507'dir.

İstanbul ve "Bilad-ı Selase"de Müslümanlara ait 290, Rumlara ait 65, Ermenilere ait 43, Katoliklere ait 8, Bulgarlara ait 3, Yahudilere ait 29 ve Protestanlara ait 8 olmak üzere toplam 446 sıbyan okulu bulunmaktadır. Bu okulların toplam öğrenci sayısı ise 39.980'dir. Bâb-ı Zabtiye İdaresi'nde bulunan resmî okul sayısı 13 ve öğrenci sayısı ise 312'dir.

Aynı yıl Rumeli ve Anadolu'da bulunan rüşdiyelerin vilayet ve sancaklara göre sayısı ise aşağıda tablo olarak verilmiştir.

	Rüşdiye Erkek	Rüşdiye Kız	Darümuallim	İdadî	Toplam Öğrenci	Sıbyan Okulu (Müslim + Gayrimüslim)
Edirne		26			1385	165
Tuna	31				1884	104
Sofya	8				430	-
Selanik	14	1			828	273
Bosna	21		1		729	949
Hersek	3				142	-
Manastır	20				975	-
Yanya	11	1		1	661	445
İşkodra	4				241	-
Cezayir-i Bahr-i Sefid	14				488	-
Girit	8	1		1	516	-
Hüdâvendigâr	27				955	1400
Aydın	20				941	120
Konya	15	1			944	1188
Ankara	12				636	800
Kastamonu	17				819	1979

	Rüşdiye Erkek	Rüşdiye Kız	Darülmualim	İdadi	Toplam Öğrenci	Sıbyan Okulu (Müslim + Gayrimüslim)
Sivas	11				595	700
Trabzon	7				265	1000
Canik	6				240	200
Erzurum	20				447	1200
Diyarbakır	17				800	1300
Halep	9				466	95
Suriye	14				690	125
Kudüs-i Şerif	2				117	-
Adana	6				367	97
Bağdat	8				402	100
Zor	3				105	-
Trablusgarp	3				145	60
Cidde	1				45	-
Basra	1				1	-
Genel Toplam	359	4	2	2	17259	12300

2- II. Abdülhamid Dönemi: “İslâm-Türk Sentezi” Gelenekçi Modernizm

Resmî ideoloji ve resmî tarihin sistematize edilmesi ve kurumlaşması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiş ve sonraki dönemlere miras kalmıştır. II. Abdülhamid, eğitimi, mutlak monarşinin kendisini yeniden üretmesini sağlayacak bir kurum olarak kullanmaya çalışmıştır. Onun döneminde yürürlüğe giren dinselmeden umulan başlıca amaç, bir siyasal otorite olarak padişaha (kendisine) bağlı ve sadık bir kuşak “ubudiyet gösteren bendegân/élite” yetiştirmektir.⁵² Bu dinsellemenin ideolojik boyutu bir “İslâm-Türk Sentezi” oluşturmak çabasıdır ki buna biraz aşağıda değineceğiz.

Bu dönem, ders program, müfredat ve kitaplarında yer alan fikirlere bakılarak *gelenekçi modernizm* dönemi olarak nitelenebilir. Zira Abdülhamid bir yandan İslâmiyet’i bir ideoloji halinde kullanmaya çalışırken, öte yandan ilerlemeye ve bilime son derece önem vermiş ve bilimsel gelişmenin yollarını açmaya çalışmıştır.⁵³ Onun yetiştirmeye çalıştığı insan tipi padişaha dinî bağlarla bağlı, ama “mütefennin” bir kişiliktir. Fakat iktidarının ilk on yılında uygulamada kalan eğitim programı muhalif bir kuşağın doğmasına katkıda bulunmuş, bu yönelim fark edildiğinde eğitim sistemi dinsel bir içeriğe büründürülmüş, ama bir işe yaramamıştır. Onu tahttan indiren, onun okullarından yetişen genç kuşak olmuştur.

52 Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 204.

53 Ahmed Reşit Rey (H. Nazım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, *Canlı Tarihler*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, s. 38-41.

Sıfatlarından biri “Maarifperver” olan II. Abdülhamid dönemi her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dahil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bir yandan geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan ibtidaîlere çevrilmiş ve yanı sıra yeni ibtidaî okullar açılmıştır. İkinci olarak özellikle idadî düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda idadîler çağıdır. Üçüncü olarak Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar... gibi yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılandırılmıştır.

Eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması, Maarif Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilatında düzenlemeler yapılması da bu dönemde olmuştur.

II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği askerî okullarda okutulan ve sivil okullarda okutulanlardan hayli farklılık gösteren genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının içerikleridir. Bu ders kitaplarında erken Türk mitolojisi (dolayısıyla Türk milli kimliği) ayrıntıyla işlenmektedir. Bu durum ordu içindeki Türk milliyetçiliğinin de sebeplerinden biri olacaktır.

Birazdan değineceğimiz üzere II. Abdülhamit dönemi “ulema” ve “medresenin” sistem dışına itildiği, gücünün kırıldığı bir dönemdir. Dini ilimler görece özerk medresede değil, siyasetin etkisini, devletin denetimi ve yönlendirmesi altındaki Darülfünun'da şekillenecektir, bir tür “resmî İslâm” a dönüşecektir.

Eğitim için kaynak arayışları dönem boyunca sürmüş, savaşlar nedeniyle zaten güçsüz durumda kalmış olan bütçeden pay ayrılmaya ve bütçe dışından

54 “93 Harbi”nin devlete yüklediği ağır maliyet, eğitim için yapılacak masrafların azalmasına neden olmuştur. Hele idadîlerin açılması ve yaygınlaştırılması isteği gündeme geldiğinde, kaynak sorunu ciddi biçimde çözümlenmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. 1872 yılında her ne kadar ilköğretim masrafları cemaatlerin eline bırakıldı ise de yeterli para sağlanamadığı görülünce “öşrün öşrü” oranında bir “maarif vergisi” benimsenmiştir (İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Milli Eğitim ve Atatürk*, Ankara: Dosta Yayınları, 1968, s. 40; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338, s. 126). 1300 malî yılı sonrasından itibaren aşarın 1/7'i ve 1/4'i “Maarif hisse-i ianesi” olarak alınıp ve ek olarak müsakkafat vergisinin de %6'sının eğitime ayrılması Said Paşa tarafından sağlanmıştır. 1300 yılından itibaren idadîlerin ülke düzeyinde yayılması amaçlandığından, ancak Maarif Nezareti'nin de bütçesinde ayırabileceği parası olmadığından yeni kaynaklara gereksinim duyulmuş ve “âşâr ile meskufat vergisine zam yapılmıştır (*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU), -Üçüncü Sene-, Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318, s. 29-30; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 237; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Cild-i Evvel, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328). Bu yeni kaynaklar idadîler de dahil olmak üzere yeni okulların açılmasında kullanılmıştır (Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 119). 1881 (1298) yılında “evkaf-ı münderisenin mekâtib-i ib-

kaynaklar yaratılmaya çabalanmıştır.⁵⁴ Berlin Anlaşması sonrasında ilk ve orta düzeyde öğretimin yaygınlaştırılmasına ağırlık verilmiş, model ve düzen arayışı yoğunlaşmıştır.⁵⁵

Eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması ve Maarif-i Umumiye Nezareti'nin, yapısal olarak bazı değişikliklerle, Cumhuriyet'e devrolacak merkez ve taşra teşkilatının oluşması da bu dönemdedir. II. Abdülhamit dönemi, eğitimin kurumsallaşması açısından en önemli evredir. Rüşdiyelerin bir kısmı 1892 yılından itibaren idadilerle birleştirilerek öğrenim süresi üç yıla indirilirken, zaman içinde diğer rüşdiyelerin öğrenim süresi de üç yıla indirilmiştir. İdadilerin öğrenim süresi 1887 yılında dört yıla çıkmıştır. 1892 yılında ise taşra idadileri gündüzlü olanlar ilk üç senesi rüşdiye eğitimi olmak üzere beş, yatılı olanlar ise ilk üç yılı rüşdiye eğitimi olmak üzere yedi yıl eğitim vermektedir. Dönem boyunca yeni sultanî kurulmadığı görülmektedir. Sultanilerin gözde olduğu dönem II. Meşrutiyet dönemidir.

Ayrıca ilginç ve üzerinde durulması gereken nokta, Maarif-i Umumiye nezaretinin, dönemin ikinci yarısından itibaren, yayınlanacak kitap, dergi, gazete, risale gibi bütün basılı eserler konusunda denetimin yapıldığı bir sansür kurumu haline dönüşmüş olmasıdır. Basın ve basım üzerindeki bu sansür dönemin ikinci yarısından itibaren ağırlaşacaktır.

tidaîye karşılığı olarak maarife terki hususuna irade-i seniyye şerefsâdır" olur. Çalışmayan vakıfların gelirleri ile diğer vakıfların amaçlarına yönelik faaliyetlerinden artan gelirleri Maarif Nezareti'ne bağlanır (SNMU-1318..., s. 29; Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 708; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 220-221). 1887 (1303) yılında "maarif hisse-i ianesinin" hesabında çekilen güçlükler nedeniyle çeşitli kalemlerden alınacak vergiler için daha basit bir hesaplama yöntemi getirilmiştir (Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 708; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. 2, Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul, 1983, s. 303). Taşrada âşar, bina ve emlak vergileri üzerinden "hisse-i îâne" adıyla eğitim için ayrılan payın önce dörtte biri, sonra da yarısı İstanbul'a "mekâtib-i âliye" için harcanmak üzere gönderilmeye başlanmıştır (Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 158-160). 1306 Ramazanında yayınlanan bir nizamnamede maarif hissesinin on bir buçukta bir buçuk kuruluş olduğu belirtilmektedir. "Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Suret-i İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname" (Tarih: 4 Ramazan 1306/22 Nisan 1305) *Mütemmim* (Dersaadet: Hilal Matbaası, 1333), s. 99-102, s. 99. Madde: 2 ve dipnot düşülerek 1325 Muvazene-i Umumiye Kanununun 27. maddesi gereğince 1325 senesinden itibaren (II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre önce) Maarif hissesi sâlisen tayin edilmiştir. Eğitim konusuna bütçe açısından bakıldığında, II. Abdülhamid dönemi boyunca hem genel eğitim hem de kimi nezaretlerin elinde olan okullar için ayrılan paraların arttığı görülmektedir (Hasan Âli Yücel, *a.g.e.*, s. 231-232).

55 II. Abdülhamid iktidara geldikten bir süre sonra genel eğitim düzeninde değişiklik yapmak arzusu ile çeşitli ülkelerin eğitim sistemlerini inceleyerek, eksik ve yararlı yönlerinin değerlendirildiği raporlar yazılmasını "irade" etmiştir. Padişah, Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği 28 Zilhicce 1305/18 Ağustos 1304 tarihli bir irade ile özellikle Almanya'nın eğitim sistemi, 18 Şaban 1312/2 Şubat 1310 tarihli bir irade ile de Maarif-i Umumiye konularında rapor hazırlanmasını istemiştir. Said Paşa, *a.g.e.*, s. 162; Layiha için 572-580. Ayr. bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 99; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 303.

a- II. Abdülhamit Döneminde Eğitim ve Eğitim Verileri

II. Abdülhamit dönemi, eğitimin kurumsallaşması açısından en önemli evredir. Maarif-i Umumiye Nezareti, merkezî bir eğitim bakanlığı olarak yeniden düzenlenmiştir. Her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dahil) en çok artış bu dönemde olmuştur. Geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan ibtidaîlere çevrilmiş ve yanı sıra yeni ibtidaîler açılmıştır. Özellikle idadî düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. II. Abdülhamid dönemi bir anlamda “ibtidaîler” ve “idadîler” dönemidir. Birçok meslek okulu da bu dönemde açılmış, özel okullar da yine bu dönemde gelişmiştir. Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar... gibi yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır. Bu okullar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet’in yönetici eliti/seçkinleri için de bir kaynak olacaktır.

II. Abdülhamit dönemi “ulema” ve “medrese”nin sistem dışına itildiği yıllardır. Başlı başına Hukuk Fakültesi’nin kurulması bile, büyük ölçüde ulema ve medresenin elindeki “hukuk” tekeline indirilen en ağır darbelerden biridir. İkinci olarak XX. yüzyıl başında açılan İstanbul Üniversitesi’nin içinde “Ulûm-u Âliye-i Diniye/Yüksek Din Bilimleri” şubesinin kurulması, ulemanın elindeki son kozlardan biri olan, dinin “yeniden üretildiği” medreseye indirilen son darbelerden birisidir.

Rüşdiyelerin bir kısmı 1892 yılından itibaren idadîlerle birleştirilerek öğrenim süresi üç yıla indirilmiştir. Zaman içinde diğer rüşdiyelerin öğrenim süresi de üç yıla indirilmiştir. İdadîlerin öğrenim süresi 1887 yılında dört yıla çıkmıştır. 1892 yılında ise taşra idadîleri gündüzlü olanlar ilk üç senesi rüşdiye eğitimi olmak üzere beş, yatılı olanlar ise ilk üç yılı rüşdiye eğitimi olmak üzere yedi yıl eğitim vermektedir. Dönem boyunca yeni sultanî kurulmadığı görülmektedir. Sultanîlerin gözde olduğu dönem II. Meşrutiyet dönemidir.

II. Abdülhamit’in eğitime verdiği önemin bir göstergesi de, o dönemde eğitim konusunda ilk kez yayınlanan çalışmalardır. Bunları üçe ayırmak olanaklıdır. İlki okul tarihçeleri, ikincisi eğitim istatistiklerinin derlenmesi için bakanlık içinde (Maarif-i Umumiye Nezareti’nde) yeni bir birim oluşturulması ve ilk istatistiklerin yayınlanmasıdır. Sonuncusu ise yalnızca bu dönemde yayınlanan eğitim yıllıklarıdır.

Okul Tarihçeleri: II. Abdülhamit döneminde eğitimle ilgili yayınlanan kaynakların başında okul tarihçeleri gelmektedir. Bu kitaplardan özellikle eğitimdeki ilerlemeyi anlamak, okulların yıllara göre verdiği mezun sayılarını isimleriyle birlikte bulmak olanaklıdır. Bunların başında *Mir’at-ı Mekteb-i Harbiye*,⁵⁶

56 Mehmed Esad, *Mir’at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310.

Mir'at-ı Mekteb-i Mühendishane,⁵⁷ *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*⁵⁸ gibi tarihçeler gelmektedir.

Bu dönemde çeşitli okullar, görkemli mezuniyet törenleri düzenlemeye başlamış ve Mülkiye vb. okulların birincileri II. Abdülhamit tarafından ödüllendirildiği gibi, doğrudan doğruya Saray'da memuriyete alınmışlardır. Çeşitli yıllarda bu okulların mezunlarının isimleri listeler halinde yayınlanmıştır. Bu listeler okulların mezun sayılarını belirlemek açısından önemlidir.⁵⁹ Sonradan yayınlanan bazı kurum tarihleri de bu konudaki rakamları elde etmek açısından kullanılabilir.⁶⁰

İstatistik Şubesinin Kurulması: II. Abdülhamit döneminde eğitim konusundaki durumu ve gelinen aşamayı belirleyebilmek, eğitim planlamasına yardımcı olmak üzere Maarif-i Umumiye Nezareti içinde bir istatistik birimi oluşturulmuştur.⁶¹ İstatistik şubesi, Mehmet Tahir Münif Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nazırlığı sırasında -1892 sonu ve 1893 başında- kurulmuştur.⁶²

Maarif Nazırı Münif Paşa'nın taht-ı riyasetinde olarak ilmi ve edebî ve sanayi istatistikleri tanzimi zımında azası Cemiyet-i Rusumiye Reisi Portakal Mika-

57 Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berr-i Hümayün (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)*, Sadık Erdem (haz.), İstanbul: İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986.

58 Rıza Tahsin'in önce Şam'da sonra İstanbul'da yayınlandığı Tıbbiye tarihi geçtiğimiz yıllarda Aykut Kazancıgil tarafından ekler ve notlarla son derece zenginleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Şam: Ravzatü'ş-Şam Matbaası, 1322; Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Dersaadet: Kader Matbaası, 1328; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil (haz.), İstanbul: Özel Yayınlar, 1991.

59 Bazı örnekler için bkz. *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgâhı, 1301; *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgâhı, 1302.

60 Bunlardan biri ve son derece yoğun bir emek ürünü olan Ali Çankaya'nın önce 2 cilt [Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1949)*, Ankara: Örnek Matbaası, 1954] ve bir süre sonra da 8 cilt olarak [Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969] yayınladığı *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı devasa çalışmasıdır.

61 Ayas bu komisyonun ilkin 1885 yılında kurulduğunu yazar. Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 626.

62 "1308 senesi kanun-i evvelinde Mektubî Kalemî [1321 Salnamesinde "Mektubî-i Nezaret" olarak geçiyor!] maiyetinde olmak üzere" bir istatistik şubesi teşkil edilmiştir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir*, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1316, s. 31; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir*, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1317, s. 32; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir*, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318, s. 32; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir*, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1319, s. 12; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Defa Olarak Tertib Edilmiştir*, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dersaadet: Asır Matbaası, 1321, s. 24.

il Efendi, Matbuat Müdürü Mehmed Efendi, Matbuat-ı Ecnebiye Serhalifesi Panciri Efendi'den ibaret olmak ve haftada iki defa akd-i içtima etmek üzere ba-irade-i seniye Daire-i Maarif'de bir komisyon teşkil kılınmıştır.⁶³

Bu komisyon Eğitim Bakanlığı'ndaki istatistik örgütünün de başlangıcını oluşturmaktadır. İstatistik şubesinin kurulması ardından Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı ibtidaî, rüşdî, idadî, sultanî ve yüksek okulların cemaatlere göre dağılımı, kız ve erkek öğrencilerin, öğretmenlerin ve çalışanların sayıları derlenmeye başlamıştır. Bu amaçla Maarif müdürlüklerine formlar gönderilmiştir. Sözkonusu çalışmaların ardından derlenen veriler kitaplar halinde yayınlanacaktır.

İlk Eğitim İstatistikleri: Bu konuda alınan kararlar 1894/1895 ders yılından (malî tarihle 1310/1311) başlayarak, her sene istatistiklerin yayınlanmasını öngörülmüştür. Yine aynı yıl düzenli bir biçimde Maarif Salnamesi (eğitim yıllıkları) yayınlanması da kararlaştırılmıştır.⁶⁴

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eğitim istatistiği malî tarihle 1310/1311, miladi tarihle 1894/1895 ders yılında ait olarak yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra yine malî tarihle 1312/1313 miladî tarihle 1895/1896 yıllarına ait istatistik cetvelleri de hazırlanmış ve bir arada yayınlanmıştır.⁶⁵

O dönemde Maarif-i Umumiye Nezareti'nde çalışan, II. Meşrutiyet döneminin Maliye bakanı Mehmed Cavid, *İstatistik* adlı yapıtında 1312/1313 ve 1313/1314 malî yıllarına ait olan eğitim istatistiklerinin de yayınlandığını belirtmekle birlikte biz, yaptığımız araştırmalarda sözkonusu istatistikleri göremedik.⁶⁶

İlk yayınlanan eğitim istatistikleri şunlardır:⁶⁷

- *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadîye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye-i Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kitap-*

63 Mahmud Cevad İbnu's-Şeyh Nafi, a.g.e., s. 255; "Mukaddeme", *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Nezareti 1339-1340 Ders Senesi İhsaiyat Mecmuası*, Maarif Vekaleti İhsaiyat Müdüriyeti Tarafından Neşr Edilmiştir, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341, s. 1.

64 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU) -Dörüdüncü Sene- 1319...*, s. 13.

65 Bkz. Nevzad Ayas, a.g.e., s. 626; ayr. bkz. Mehmed Cavid, *İhsaiyat*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1325, s. 296.

66 Bu konuda son iki eğitim yıllığındaki (Maarif Salnamesindeki) bilgiler de sözü edilen iki istatistiğin yayınlanmadığına ilişkin ipuçları vermektedir. Maarif salnamesinde şu açıklamalar bulunmaktadır: "1316 sene-i hicriyesinde 1310 ve 1311 sene-i tedrisiyelerinden ibtida ile her sene intişar etmek üzere Nezaretce bir istatistik tanzimine mübaşeret edilmiş ve 1316 sene-i hicriyyesinde yine her sene neşr olunmak üzere bir de salname-i maarif tesis kılınmış olup bunların ikisi dahi İstatistik Şubesi maarifetiyle muntazaman tertib-i neşr edilmekte bulunmuştur." Bu anlatımda son iki istatistiğin yayınlandığına ilişkin bir bilgi yoktur. Bkz. (SNMU)-1319, s. 13, (SNMU)-1321, s. 25.

hanelerin İstatistiki, (1310-1311) Sene-i Dersiye-i Maliyesine Mahsusdur, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, ts.

- *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye-i Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kitabhanelerin İstatistiki, (1311-1312) Sene-i Dersiye-i Maliyesi'ne Mahsusdur, Darülhilafetülahiye: Matbaa-i Amire, 1318.*

İlk istatistik kitabının önsözünde hem amaç verilmekte hem de bir durum tespiti yapılmaktadır.

Mukaddeme

Maarif-i umumiyenin keyfiyet-i tamimi ile suret-i terakkiyatını en vazih ve en celf bir surette beyan ve irae eden şey sair bilcümle muamelatta olduğu gibi muntazam istatistiklerdir. Mekâtib-i umumiyenin istatistiklerine atf-ı nazar-ı dikkat olunur ve bunların her seneye mahsus olanları yekdiğeriyle mukayese edilir ise mekâtibe devam eden şakirdânın her seneki miktarı görülebilmektedir. İşte şu maksad-ı mühimmin husulüne dahi memalik-i mahrusetü'l-mesalik-i şahanede her nev'i terakkiyatın zaman-ı icrası olan asr-ı meali-i hasr-ı hazret-i hilafetpe-nahîde muvaffak olunarak birinci defa olmak ve bi't-tedric nevakısı ikmal olunmak üzere işbu cetveller saye-i muvaffakiyet-vaye-i cenab-ı zillullahîde bi't-tertib tab' u temsil kılınmıştır. Mezkur cedveller bin üç yüz on ve on bir sene-i dersiye-i şemsiyyesine mahsus bulunmuş ve ahd-ı hümayun-i hazret-i tacidarîde müceddeden tesis ve küşad olunan müessesat-ı ilmiyye dahi ayrıca gösterilmiştir. Bu cetvellerin mütalaasından müsteban olacağı üzere cülus-i meymenet-menus hazret-i zillullahîye müsadif ruzfiruz-i hümayuna kadar memalik-i şahanede dört aded mekâtib-i âliye ve iki yüz elli üç aded mekâtibi rüşdiye ve on sekiz bin dokuz yüz kırk yedi aded mekâtib-i sibyaniye ve ibtidaiye ve Dersaadet'de bir aded mekâtib-i hususî mevcut iken andan sonra müceddeden dört aded mekâtib-i âliye ve yüz altmış rüşdiye küşad olduğu gibi elli beş aded mekâtib-i idadiye dahi ihdas ve tesis ve dokuzbin altı yüz kırk dokuz aded mekâtib-i ibtidaiye ve Dersaadet'de on dokuz aded mekâtib-i hususiye-i İslâmiye ve vilayât-ı şahane merkezlerinde on dört aded de darülmullimin-i ibtidâî teşkil ve eskiden beri mevcut olan mekâtib-i ibtidaiyenin beş bin yüz otuz sekizi usul-i cedideye bi't-tahvil talebe-i müdavimenin istifadele-ri bu suretle de temin kılınmıştır. Mekâtib-i mezkureden derece-i âliyede bulunanların bin üç yüz on bir senesinde mecmuu şakirdânı iki bin altı yüz on ve idadî mektebelerinin yedi bin yüz doksan sekiz ve rüşdiyelerin otuz bir bin dört yüz sekiz ve mekâtib-i ibtidaiyenin sekiz yüz kırk dokuz bin otuz üç ve mekâtib-i hususiye-i İslâmiyenin beş bin sekiz yüz doksan sekiz adedden ibaret bu-

67 Biz bu istatistiklerin ilki olan 1310/1311 yılına ait olanını daha önce sözünü ettiğimiz çalışmamızda kullandık.

lunmasına ve darümualliminlerde de şimdiye kadar ba-şahadetname dokuz yüz elli yedi ve ba-ehliyetname yedi yüz yirmi iki muallim yetiştiği gibi elan dahi iki yüz yetmiş yedi talebenin tederrüs etmekte olmasına nazaran memalik-i şahanede terakki ve tamim-i maarif emr-i mühimmi dahi ümran-ı memleketin sair bilcümle vesait-i hususî gibi zaman-ı terakkiyat-nişan hazret-i hilafetpenahîde saha-i ara-yı husul olduğu anlaşılacağı derkâr bulunmaktadır.⁶⁸

Bu istatistiklerde Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olan ibtidaî, rüşdî, idadî ve yüksek okullarla, özel yabancı okullar, öğrenci ve öğretmen sayıları; öğrenci ve öğretmenlerin kız-erkek ve cemaatlara göre dağılımı; son olarak İstanbul ve taşradaki kütüphanelerin istatistikleri bulunmaktadır. Öğrenci sayıları verilirken önceki yıldan devreden öğrenci sayısı, ders yılı sonuna kadar kaydedilen öğrenci sayısı, ders yılı sonuna kadar bir nedenle okuldan ayrılan öğrenci sayısı, bir sonraki yıla devreden öğrenci sayısı ile diploma alan öğrencilerin sayıları yer almaktadır. Ayrıca okulların açılış tarihleri de verilmektedir. Bu istatistiklerde Maarif-i Umumiye Nezareti'ne [Genel Eğitim Bakanlığı'na] bağlı olmayan askerî okullarla diğer bakanlıklara bağlı okullara ilişkin bilgiler yer almamaktadır. Bununla birlikte bu istatistiklerde II. Abdülhamid döneminin yaklaşık ilk 18 yıllık diliminde eğitim alanındaki gelişmeyi somut olarak görmek olanaklıdır.

Ancak Mehmed Cavid, bu istatistiklerin güvenilirliğine ilişkin olarak da bazı kuşkularını şöyle ifade etmektedir:⁶⁹

Bu cetvellerden ikincisinin [1311-1312'yi kastediyor.] esna-yı tertibinde Maarif Nezareti İstatistik Kaleminde bulunduğum cihetle vilayattan gelen erkamin hemen külliye yanlışı olduğunu, buradan gönderilen talimatlardan hele mekteb hocalarının hiç bir şey anlamamış olduklarını ve binaenaleyh netayicin pek az şayan-ı emniyet bulunduğunu biliyorum. Esasen talep olunan malumat da pek cüz'î idi. (...) Her halde bu yekûnların hiç biri şayan-ı emniyet değildir.⁷⁰

II. Abdülhamid dönemi için kullanılacak istatistiklerden biri de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan ve 1323/1324 yıllarına ait olan istatistikleridir. Burada sözkonusu edilen 1323/324 yılının malî tarih mi hicrî tarih mi olduğu belirtilmemiştir. İstatistiğin başında verilen tarihler hicrî ise 1905/1906 yıllarına, malî ise 1907/1908 yıllarına denk düşer. Bu bilgiden yoksun olduğumuz için miladî yıl olarak karşılığını vermek güçleşmektedir. Ama sonuç olarak bu istatistiklerin 1905 ile 1908 yılları arasına ait olduğunu söylemek yanlış ol-

68 *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaesinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadîye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye-i Enebiyenin ve Dersaadet'te Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kitabhanelerin İstatistiki, (1310-1311) Sene-i Dersiyeye-i Maliyesi-ne Mahsustur, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, ts., s. 3-4.*

69 Mehmed Cavid, *a.g.e.*, s. 296.

70 Mehmed Cavid, *a.g.e.*, s. 296-197.

maz. Bu istatistik II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan Devlet salnamesinin içinde yer almaktadır.⁷¹ İstatistikte resmî ve özel okulların cemaatlere göre ve kız, erkek karma niteliklerine göre sayıları verilmiştir. Buldukları il ve ilçe bazında verilen bu istatistiklerde yalnızca okul sayıları yer almakta, başkaca bir bilgi bulunmamaktadır. Bu istatistikte yer alan tablolarda rakam ve satır kaymaları ile ciddi rakam hataları yer almaktadır. Bu nedenle çok dikkatli kullanılması gerekir.

İlk Eğitim Yıllıkları (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye): İlk eğitim istatistiklerinin yayınlanmasının kararı alındığı 1892 yılında, düzenli bir biçimde Maarif Salnamesi yayınlanması da kararlaştırılmıştır.⁷² İleri 1316(1898) yılında yayınlanmaya başlayan *Maarif-i Umumiye Salnamesi*, 1321 yılına kadar beş kez yayınlanmıştır. Beşincinin yayınlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir.⁷³

İleri 1316 yılında yayınlanan Maarif salnamesinde yer alan “Maarif Nezareti'nin Tarihçesi” başlıklı bölümde yer alan bilgiler daha sonraki Maarif salnamesinde çok az değişiklik ve eklemelerle tekrarlanmış ve bir anlamda yaklaşık 30 yıl sonra yazılacak Maarif Nezareti tarihçesine de kaynaklık etmiştir.

Salnamelerde Maarif Nezareti'nin tarihçesi, Maarif nazırları, Maarif Nezareti ile diğer nezaretlere bağlı ilk, orta ve yüksek okullarla, gerek taşrada ve gerek İstanbul'da bütün erkek ve kızlara ait ibtidâi, rüşdî ve idadî düzeylerinin ders programları, nizamname ve talimatnameleri ile sınav koşulları, Maarif Nezareti'nin teşkilâtına ilişkin nizamnameler ile bazı okulların müfredat programları bulunmaktadır. Ayrıca Müze-i Hümayun, Matbaa-i Amire, kütüphaneler, inşa olunan ve olunmakta olan okullar ve İstanbul'da o yıl içinde yayınlanan kitap, dergi ve gazetelerin listesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 30'a ya-

71 *Salname 1326 Sene-i Mâliyesi*, 65. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1326.

72 *SNMU- 1319*, s. 13.

73 Beşinci/1320 Maarif Salnamesi'nin yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyoruz. Kataloglarda referansı bulunmamaktadır. II. Abdülhamid'in Kitaplığı'nın bulunduğu İ.Ü. Eski Eserler Kütüphanesi'nde de kaydı yoktur. Seyfettin Özege'nin beş ciltten oluşan *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda (bkz. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, V c., İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971-1979) ve salname ve nevsâlleri derleyen *Ottoman Year-Books* [Hasan Duman (der.), *Ottoman Year-Books (Salname and Nevsal) A Bibliograph and a Union Catalogue with Reference to Istanbul Libraries*, İstanbul: IRCICA, 1982] adlı katalogta da kaydına rastlayamadık. Muhtemelen basılmış, ancak bir nedenden dolayı dağıtılmamış ve imha edilmiş olmalıdır. Bu, II. Abdülhamid döneminde rastlanabilecek türden olaylardandır. Baskı hataları nedeniyle ertelenen ve basımı durdurulan devlet salnameleri olduğu gibi *Takvim-i Vekayi*'nin de başına benzer bir iş gelmiş ve uzun bir süre yayınlanmamıştır. Ayrıca 1320 yılında Matbaa-i Amire de kapatılmıştır. Nedeni, Devlet Salnamesinde Kanun-i Esasi'nin bazı sayfalarının ters basılması ve II. Abdülhamid'in bunu kendisiyle irtibatlandırarak padişahı başaşağı görmek arzusunun bir tezahürü saymasıdır (Bkz. Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri, "Tahlil ve Tarihçe"*, İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, Ülkü Matbaası, 1939, s. 67). Gerçekten ertesi yıl son *Maarif Salnamesi*, Matbaa-i Amire'de değil, Asır Matbaası'nda basılır.

kın vilâyet ve 6 kadar sancaktaki eğitimin durumuna ilişkin bilgiler ayrıntılı olarak verilmektedir.⁷⁴ Eğitim yıllıklarının listesi aşağıda verilmiştir.

- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhila-fetülaliye: Matbaa-i Amire, 1316.*
- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1317.*
- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhila-fetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318.*
- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye; Matbaa-i Amire, 1319.*
- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dersaadet: Asır Matbaası, 1321.*

Bu arada bir not olarak kaydetmek gerekir ki II. Abdülhamit döneminin başlarında yaşanan okul ve öğrenci sayılarındaki düşüş ve azalmanın başlıca nedeni 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle yitirilen Tuna, Bosna-Hersek, Sofya gibi Balkan topraklardır. Aynı şekilde II. Meşrutiyet dönemindeki Trablusgarp ve Balkan Savaşları da benzer bir ciddi düşüş yaşanmasına neden olmuştur.

b- Eğitimde Dinselleşmenin Başlaması

II. Abdülhamid döneminde, yaklaşık bir zaman vermek gerekirse 1880’li yılların ortasından itibaren sistemde bir dinselleşme başlamıştır. İlk olarak ders program, müfredat ve kitaplarının içerikleri bu doğrultuda değiştirilmiştir. Tanzimat döneminden miras kalan eğitim sisteminde din ve ahlâk derslerinin rüşdiye düzeyine kadar oldukça az yer aldığı, idadî ve sonrası eğitim düzeyinde ise yer almadığı, pozitif bilimlere ağırlık verildiği görülür. Ders programlarının da etkisi ile bizzat Abdülhamid’in kurduğu, himayesine aldığı (Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi) okullarda “itaat ve sadakat” duygusundan yoksun bir kuşak yetişmeye, pozitivist/materyalist düşünüş yaygınlık kazanmaya, öğrenciler arasında siyasal faaliyetler ve kendisine yönelik muhalefet yoğunlaşmaya başlamıştır. Resmî belgelere yansıdığı kadarıyla önce Mülkiye mezunları arasında “ahvâl ve etvâr” farklı bir kuşağın yetiştiği farkedilmiştir. Özellikle Beşir Fuat’ın “bilimsel intiharı” yöneticileri hemen harekete geçirmiş, “itaatkâr ve sadık” bir kuşak yetiştirmek için eğitimde dinselleşme başlamış, her düzey okula, ama özellikle devlete doğrudan eleman yetiştiren askerî ve mülkî okul-

⁷⁴ Biz bu salnamelerin ikisini daha önce sözünü ettiğimiz çalışmamızda kullandık.

ların ders programlarına din ve ahlâk dersleri eklenmiş, zaman içinde bu derslerin saatleri arttırılmıştır. Bu okulların öğrenci ve öğretmenleri sıkı disiplin altına alınmışlardır. İlginçtir, aynı dönemlerde (1884) Rusya'da III. Alexandr, eğitimde dinin/Ortodoksluğun etkisini yeniden arttırmıştır. (Rusya'da I. Nikola döneminde de eğitim, hükümete sadık memur yetiştirme amacındadır. Eğitim programlarına *Ortodoksluk, mutlakiyet ve milliyet* esasına dayanan üç prensip hakimdir.)⁷⁵

Öte yandan elde kalan topraklar içindeki nüfus kompozisyonu, siyasal egemenliğin yitirildiği fakat idarî egemenliğin sürdüğü yerlerdeki tebaanın ağırlıklı olarak Müslüman oluşu (tıpkı Jön Türklerin de yaptığı gibi) II. Abdülhamid'i İslâmiyet'i, siyasal ve toplumsal birliği sağlayıcı bir ideoloji olarak kullanmaya yöneltmiştir. II. Abdülhamid "panislâmist" idealler peşinde olmaktan çok, İslâmiyet'i kullanarak elde bulunan Osmanlı ülkesini, üstelik çoğunluğu Müslüman olan ve ayrılma eğilimleri uzun süreden beri su yüzüne çıkmış bulunan Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi unsurları da bir arada tutma amacını taşıyan savunmacı bir İslâmcılık peşindedir. İslâmiyet, içte birliği sağlamak için, devletlerarası ilişkilerde de bir "tehdit ve denge" aracı olarak kullanılmıştır.

Dinselleşmenin bir başka nedeni bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin artması ve Hıristiyan okullarında İslâm dinini eleştiren propagandaların yapılmaya başlamasıdır.

c- Dinin Devletleştirilmesi ve Ulemanın Dışlanması

Sanıldığına aksine, II. Abdülhamid bir toplumsal güç durumundaki ulemayı ve fukahayı ve onların elindeki medreseyi sistem dışına itmiş, din konusunda da tek otorite olmak istemiştir. "Ulema" önce eğitimden (ilköğretimden ve Maarif Vekâleti'nden), sonra Hukuk Fakültesi'nin kurulmasıyla hukuk alanından, son olarak da Darülfünun'daki Yüksek Din Bilimleri bölümünün kurulmasıyla din alanından dışlanmıştı. Ulema yerine, padişaha bağlı ve devletin resmî dinini aktaran bir din adamı sınıfı yetiştirilme gayreti gözlenmektedir. Böylece medrese ve ulemanın toplumsal ve siyasal rolü yeniden tanımlanarak devlet ile ilişkisi tek taraflı olarak belirlenmiştir. (Darülfünun ile birlikte, bir bakıma siyasal iktidara bağlı yeni bir üniversite hocası tipi geliştirilmeye başlanmıştır.) Kısaca "ulema ve medrese" son kalelerini II. Abdülhamid döneminde yitirmiştir. Artık din, devletin tam denetimi altındaki bu yüksek okulda yeniden üretilen bir "resmî İslâm"a dönüşecektir. Din, siyasal sisteme bağlılığın sağlanmasında temel değer olduğu için "ulema" ya da "medrese" eliyle değil, devlet eliyle öğretilmeye başlanmıştır. Devlet okullarında öğretmenlik yapan medrese kökenliler yavaş yavaş azalmış, onların yerine devletin denetiminde olan öğretmen okullarından mezun öğretmenler atanmaya başlamıştır.

⁷⁵ Robert Gilda, *a.g.e.*, s. 352; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 335.

Öğretmen resmî ideolojinin militanı haline gelmeye başlamıştır. II. Abdülhamid'in medrese ve camiden ziyade okula önem verdiği görülmektedir. Kendisi de fırsat düştükçe açtığı okullarla övünmektedir.⁷⁶

d- Resmî Din ve Mezhep: Anadolu'nun Sünnileştirilmesi ve Şiiler

Tanzimat öneminde farklı olarak daha yoğun bir şekilde II. Abdülhamid dönemi boyunca İslâm ile itikatta Sünnilik ve amelde Hanefilik mezheplerinin resmî din ve mezhep olarak kabul edildiği ve okullarda benimsetilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁷⁷ Büyüklerin çocukları, kocaların da karılarını ibadete zorlamalarının meşru olduğu gibi konularla birlikte ve asıl⁷⁸ “*cihat*” ve bağlantılı olarak padişaha itaatın öneminden söz edilecektir.⁷⁹ Bir dinsel yükümlülük olarak padişaha ve yöneticilere *itaat* bazen *farz*, bazen de *vacib* olarak tanımlanmaktadır.⁸⁰

Diğer mezhepler küçümsenmemekle birlikte⁸¹ özellikle tarih kitaplarında Şiiliğe bakışın farklılığı hemen göze çarpar. Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'yu Şiilerden “temizlemesi”, Anadolu'nun Sünnileştirilmesi ve Hilafet'in Osmanlı hanedanına geçmesine, ders programlarının değişime uğramaya başladığı “1891/1308 tadilatı” öncesinde yazılan tarih ders kitaplarında pek fazla değinilmeyen, sonrasında bu konuya ayrılan yerler artacaktır. Yavuz Sultan Selim'in “Şiileri katledişi”, Anadolu'da karışıklık yaratan ve tahriklerde bulunan sufilerin şeytaniyetkârilerine son vermek için harekete geçip 40 bin kadar Şii (sufi)yi “dirlik ve düzenlik” “birlik ve bütünlük” adına “def ettiği” öldürdüğü, “temizlediği” veya “kılıçtan geçirdiği”... gibi ifadelerle anlatılmaktadır.⁸² Şiile-

76 Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Ekrem Işın (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 35 ve 92.

77 Mustafa, *Telhis-i Mülahhas-ı İlm-i Hal, Zükur-u İbtidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi Şakirdanına Mahsusdur*, y.y., ts., s. 7; Hüseyin Hıfzı, *İlm-i Hal*, Dersaadet: Arif Efendi Matbaası, 1315, s. 3; *Zükur Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlm-i Hal*, Darülhilafetü'laliye: Matbaa-i Amire, 1316, s. 14; Mustafa Bey, *Mufassal İlm-i Hal*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310, s. 14; Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü'n-Necat*, Üçüncü Tab'ı, Dersaadet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1317, s. 5-6; *İlk İlm-i Hal*, Darülhilafetü'laliye: Matbaa-i Amire, 1316, s. 7.

78 Mehmed Esad İmamzade, *Musahhah Dürr-i Yekta*, İstanbul: 38 Numerolu Matbaa, 1320, s. 8.

79 *İlm-i Hal-i Sağır, Rüşdiye-i Askeriyelerde Okunmak Üzere Meclis-i Maarif-i Askerî ve Darüşşafaka İkinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere Hey'et-i Tedrisiye-i İslâmiye Tarafından İntihab ve Kabul Olunmuştur*, On üçüncü tab'ı, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1317, s. 44-47; Ahmed Cevdet, *Eser-i Ahd-ı Hamidî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1309, s. 26-29; bkz. Süleyman Paşa, *İlm-i Hal*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1302, s. 49-52. Bir başka örnek için bkz. Ahmed Ziyaeddin, *a.g.e.*, s. 89.

80 *Vacib* oluşu için bkz. Ahmed Ziyaeddin, *a.g.e.*, s. 89-107; *farz* oluşu için bkz. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 29.

81 Bir örnek için bkz. Hüseyin Hıfzı, *Hülâsa-i Tarih-i İslâm*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 12-14.

rin öldürülmesi İslâm'ın ve devletin birliği, Müslümanlar arasındaki bölünmenin ortadan kaldırılması, Müslümanların bir merkeze bağlanması gibi kutsal amaçlarla gerekçelendirilmiştir.⁸³

e- "İtaatkâr Bir Kuşak Yaratmak"

Eğitimde dinselleşme ilk kez 1882 yılında başlayan din derslerinin artırılması yönündeki tavsiyeler yapan bir komisyonun kurulması ile başlar. Okullarda "medeniyet-i islâmiyyenin terakkiyat-ı maddiyyeye mani değil, belki en ziyâde müsaid olduğu i'tikadını yerleştirecek âsârın etfâl-i tebaaya ta'lîm" ettirilmesi de istenir. Dinselleşme yönündeki ilk uygulamanın 1883-1884 yılından itibaren Şam rüşdiyesinde başladığı tahmin edilmektedir.⁸⁴ Ders programlarında yer almayan veya çok az yer alan okullarda, 1880'lerin ortasından başlayarak aşama aşama her düzey okula, yeni din dersleri eklendiği gibi bu derslerin saatleri de arttırılmıştır. Mekteb-i Sultanî, erkek öğretmen yetiştiren Darülmual-

82 Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî, Birinci Sene Sıbyan Mekteplerine Mahsusdur*, Üçüncü tab'ı, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1306, s. 27-28; Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi* (Rüşdiye Kısmı), Kostantiniyye: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309, s. 43; Ali Cevad, *Muhtasar Tarih-i İslâm, Umum Mekâtib-i Rüşdiyenin Tedris Programına Muvafık Surette Tertib Olunmuştur*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308, s. 39; Ali Cevad, *a.g.e.*, s.164-165; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, y.y., 1317, s. 14-15; Ali Cevad, *Mükemmel Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1317 [İç kapakta 1316], c. I, s. 189; Raşid, *Hükûmat-ı İslâmiye Tarihi*, Üçüncü tab'ı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Haribiye-i Şahane Matbaası, Nisan 1318, s. 43; Mehmed Tevfik, *Telhis-i Tarih-i Osmanî*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1302, s. 13-16.

83 Mehmed Şükrü, *Osmanlı Tarihi, Mekteb-i Bahriye-i Şahane İdadîsinin Birinci Sınıfı Talebesine Tedris Olunur*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, 1313, s. 62-63; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Atlaslı Muhtasar İslâm Tarihi, (Meclis-i Maarif-i Askeriye'nin Kararıyla Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriye-i Şahane'de Tedris Olunmaktadır)*, Üçüncü tab'ı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1306, s. 150-151; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1315, s. 16-17; Galib, *Müntehabat-ı Tarih-i Osmanî*, Dersaadet: Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, 1307; İbrahim Hakkı, *Zübdetü'l Tarih-i Osmanî, Mekâtib-i İbtidaiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Marifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmiştir*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, s. 24-25. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, (Şehir ve Kasaba Mekâtib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Dördüncü tab'ı, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318, s. 54-55; *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmanî, Kurrâ Mekâtib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318, s. 7; Reşad, *Muhtasar ... (Rüşdiye Kısmı)*, Kostantiniyye: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309, s. 45. Bkz. Ali Cevad, *Mükemmel...*, c. I, s. 208-210; Ali Cevad, *a.g.e.*, s.167; Mehmed Tevfik, *Telhis-i Tarih-i Osmanî...*, s. 77-81; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanîye, Mekâtib-i Aliyede Tedris Olunmak Üzere İki Cild Olarak Tertib Olunmuştur*, Tab-ı Sani, İstanbul: Karabet Matbaası, 1315, c. I, s. 220 ve ilk taş baskı için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Osmanî, Mekâtib-i Aliye Talebesine Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuştur*, Cild-i Evvel, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgâhı, 1307.

84 Bkz. Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 111; Said Paşa, *a.g.e.*, Cild-i Sani, Kism-ı Evvel, s. 399-400.

limin,⁸⁵ kız öğretmen okulu Darülmualimât,⁸⁶ ibtidaî,⁸⁷ rüşdiye⁸⁸ ve askerî okullara eklenen dersler arasında “ulum-i diniye”, “ilm-i ahlâk” ve “fikh-ı şerif”, “Kur’ân-ı Kerîm” gibi dersler bulunmaktadır. Ayrıca öğrencilere birlikte abdest alma ve camide namaz kılma dahil olmak üzere ibadet zorunluluğu da getirilmiştir.⁸⁹

Dinselleşmeden en çok dönemin devlete eleman yetiştiren askerî ve mülkî yüksek okulları payını alacak, bu kurumlar sıkı denetime tabi tutulacaktır.⁹⁰ Dönemin sonlarına doğru hazırlanan bir raporda bu okullardan mezun olanların devlet hizmetine girdiği özenle belirtildikten sonra aynı kişilerin ahlâken ve dinen düşük durumda oldukları üzerinde durulmuş, hattâ Dârülfünûn’un varlığının öğrencileri kötü etkilediği, onların ahlâkını bozduğu belirtilerek kapatılması önerilmiştir. Bu öneriye göre öğrencilerin çoğu mezuniyetleri ardından devlet hizmetine gireceklerinden dinî ve ahlâkî niteliklerinin artırılması için dinî terbiye ve “akaid” dersine önem verilmesi istenmektedir.⁹¹ Dinîleşmenin göstergelerinden biri de 1890 yılında “lisân-ı din-i mübin” olan Arab dilinin geliştirilmesi, “etfal-i müslimine talimini teshil maksadı” ve II. Abdülhamid’in de “inayet ve îaneti” ile Dârüttâ’lîm adıyla bir okul kurulmasıdır.

Bazı okulların ders programlarından tarih, coğrafya, ahlâk, malûmât-ı nafiya, ilm-i eşya, hikmet-i tabiiye gibi dersler “*şâkirdânın akaid-i dîniyyesini ifsad ediyor*” veya “*lüzûmsuz*” gibi gerekçelerle kaldırılmıştır.⁹² İlginç olan noktalardan biri idadîlerin parasız olması konusunda, taşradan iletilen görüşlerde *idadî ve yüksek okullara parasız yatılı fakir halk çocuklarının alınmasının ilerde toplumsal bir sorun yaratacağının* belirtilmesidir. Buna göre fakir çocukların okuldan mezuniyetleri sonra da zengin çocuklarından aşağı hayat seviyeleri olacak ve bunun da devletin adaletsizliğinden ileri geldiğini düşüneceklerinden “*nihilist, anarşist ve sosyalist gibi muzır fikirleri*” hakikat gibi dinleyip bu dünyayı kendilerine göre bir kalıba sokmak isteyecekleri vurgulanmıştır.⁹³

Ahlâk kitaplarında dikkat çeken ilk nokta, Kant’ın ödev ahlâkından söz eden bir iki istisna dışında dinsel/geleneksel bir içerik taşımaları, bir din kitabı

85 SNMU-1316..., s. 127-129; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 135, 196.

86 SNMU-1316..., s. 292; “Dârülmualimâtın 1290 Senesi Ders programı”, Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 131; Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 460.

87 Kodaman, *a.g.e.*, s. 113, 132.

88 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 158; SNMU-1316..., s. 191-193, 201-202; SNMU-1318..., s. 358.

89 “Mekteb-i Sultânî Nizâmâtını Havî İlanname”, SNMU-1316..., s. 108.

90 Eczacılık için bkz. Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul: Yörük Matbaası, 1968, s. 218.

91 Yahya Akyüz, “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orjinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Sorunlar”, *Belleten*, Temmuz 1981, c. XLV/2, sy. 179, s. 205-213.

92 Hasan Ali Koçer, *a.g.e.*, s.129; Sırrı Bey, “Sultan Abdülhamid Devrine Aid Bazı Hatıralar”, *Vakit Gazetesi*, 24 Kanun-i Sani 1324; Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 113; başka bir yorum için bkz. Hasan Âli Yücel, *a.g.e.*, s. 176.

93 Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 124.

niteliğinde olmaları ve ahlâkı “dinin kendisi” olarak belirtmeleridir.⁹⁴ Dinsel/geleneksel ahlâkın amacı “*ideal kul*”un tanımlanmasıdır.⁹⁵

f- İtaat ve Sadakat Teslisi: Allah-Peygamber-Padişah

Konu, bir siyasal sistem içinde düşünüldüğünde, “*ideal kul*”un aynı zamanda “*ideal tebaa/uyruk*” olması gerekir. Bunun yolu itaat ve sadakatin yalnızca siyasal iktidara/padişaha -ve onun idarecilerine- yönelmesini sağlamakta geçmektedir. Derslerde öğretilen ilk konulardan biri “*emirü'l-müminin Padişahımız Efendimiz Hazretlerine inkiyad*”⁹⁶ veya *vezaif-i ubudiyettir*. Hazret-i Muhammed'den aktarılan hadislerle padişaha itaat etmenin Allah'a itaat etmek demek olduğu, padişaha itaat etmeyen toplumların yıkılıp gittikleri sıkça vurgulanır. Peygamber'in hadisi şudur: “*Her şahıs ki emr-i sultana itaat ederse bana itâat etmiş olur. Bana itaat eden adam Cenab-ı Hakka itaat etmiş olur. Bir adam ki emir ve sultana münkâd ve mutî olmazsa bana asi olur. Ve bana asi olan Cenab-ı Hakka asi olmuş olur.*”⁹⁷ İtaat konusunda üçlü bir hiyerarşi söz konusudur. Bu üçlü sıralamanın en üstünde Allah, sonra son peygamber Hazret-i Muhammed ve üçüncü sırada da padişah gelmektedir. Klasik düşüncede olduğu gibi padişah “devlet” ile özdeşleştirilir, hatta “devlet”, padişahın “malı” olarak sunulur. Padişah tam anlamıyla kutsallaştırılmış, padişaha itaatsizliğin veya başkaldırmanın Allah'a itaatsizlik ve isyan anlamına geleceği üzerinde pek sık durulmuştur. Padişahın tebaası ise şükretmeli, itaat ve sadakatin yanı sıra askerlik ve vergi gibi yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Örneğin kız ibtidaî ve rüşdiye ders programında “Ulûm-i dîniyye dersinde okutturulacak konulardan biri padişaha duâ konusudur. Zira kişi varlığını padişahına, yani II. Abdülhamid'e borçludur.”⁹⁸ Bu dönemde yayınlanan dergi ve gazetelerde, romanlarda, ahlâk ve din kitapları bir yana tarih, coğrafya, kimya, matematik gibi ders kitaplarının önsözlerinde veya içinde, gerekli veya gereksiz “padişaha” (II. Abdülhamid'e) itaat ve sadakatin” lüzum ve öneminden, onu hep hayır du-a ile anmak gereğinden sözedilmiştir.⁹⁹ Siyasetle ilgilenmeyen depolitize bir

94 *İlm-i Ahlâk*, Darülhilafetü'laliye: Darü'tbaatü'l- Amire, 1316, s. 104-105. Bir istisna için bkz. Mehmed Hayri ve Mustafa Hayrullah, *Ahlâk Müderrisi (Birinci Kısım)*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308; Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamidi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310, s. 14 -17.

95 Bu tür bir liste için bkz. *Ahlâk*, 4. tab'ı, 1319, s. 5-16.

96 *SNMU-1318...*, s. 226.

97 Rıfat, *Coğrafya-yı Hususîden Asya Kıt'asının Taksimâtı*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295, s. 24-26.

98 *Ahlâk...*, s. 2-6 vd.

99 Aziz Mahmud bin Abdullah ve Abdi bin Raif, “Mukaddeme”, Gerimo, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvi, Mekteb-i Fünun-u Harbiyye-i Şahane ve Mekâtib-i İdadîye-i Müllkiyyede Tedris Olunur*, Aziz Mahmud bin Abdullah ve Abdi bin Raif (çev.), İstanbul: Karabet Matbaası, 1310, Cild-i Evvel, s. 3-5; İbrahim Hakkı, *Zübdetü'l Tarih-i Osmani*, (*Mekâtib-i İbtidaiyyede* ➤

kuşak yaratma arzusu, öğrencilerin belirlenenler dışında roman dahil *kitap okumalarının ve siyasetle meşgul olmalarının* yasak olduğu şu cümlelerle belirtilmiştir.

Umûr-ı siyasiyyeden bahs ve anı tefekkür talebenin hatır ve hayalinden geçmemelidir. Çünkü havsala-ı iktidarının alamadığı şeyle vaktini zayi etmek abesle iştigal demektir. Ahvâl-i siyasiyye zât-ı hazret-i hilafetpenahî tarafından mücerreb ve muktedir zevata tevdi olunmuş bir vazife-i mühimmedir. Erbabının gayrı olanların aklı ermez.¹⁰⁰

Kıraat/okuma kitaplarında bile¹⁰¹ padişahın yaptıklarına şükretmek, ona sınırsız itaat ve sadakat duygularıyla yönelmek gereğine işaret edilen bölümler bulunur.¹⁰² II. Abdülhamid'in kendisi ve dönemi övgü dolu cümlelerle anlatılır.¹⁰³ Eğitim ve "ilm tahsil etmek" üzerinde pek sık durulmakta, bu düşünceler din ile meşrulaştırılmaktadır.¹⁰⁴ Dinî okuma parçaları, bilimsel okuma parçaları ve popüler okuma parçaları birlikte verilmektedir.¹⁰⁵

g- Resmî İdeolojinin Ritüelleri

Okulda gerçekleştirilen törensel etkilerin de siyasal tutum inanç ve duygu oluşturmada rolleri olduğu bilinmektedir. Armalar, kutsal günler (padişahın doğumu, tahta çıkması...), bayrak töreni, söylevler, ulusal kahramanların yaratılması ve yeni kuşaklara aktarılması bu yöntemlerden bazılarıdır. II. Abdülhamid döneminde sabah ve akşamları "padişaha dua" edilmesi, "Padişahım çok yaşa!" biçiminde bağırılması gibi törenler bunun örneğidir. Bu ritüeller de II. Abdülhamid döneminde kurumlaşmış, II. Meşrutiyet'te tema ve içerik değiştirerek ve artarak devam etmiştir.

Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Maarifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmiştir, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, s. 55; Abdurrahman Şeref, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, (Şehir ve Kasaba ...)*, s. 2; *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmanî, (Kurâ Mekâtib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318, s. 15; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, y.y., 1317, s. 2-3; Mehmed Şükrü, *Tertib-i Cedid Ahlâk, Cüz-ü Sani, (Maarif Nezaret-i Celilesince Ahiren Tertib Buyurulan Mekâtib-i İbtidaiye Programına Muvafık Olarak Tahrir Edilmiştir)*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, s. 4-6; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Atlaslı Muhtasar...*, s. 206.

100 Rifat, *a.g.e.*, s. 129-134.

101 Hüseyin Hıfzı, *İstifadeli Dersler*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324; Mehmed Arif, *Küçük Kıraat-ı Fenniye, (Mekâtib-i İbtidaiyenin Üçüncü Senesine Mahsus Olarak Hazırlanmıştır)*, Dersaadet: Matbaa-i Cihan, 1323; Reşad, *Kıraat (İddadi Kısmı)*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1311.

102 Mehmed Nuri, *Mükemmel Nev-usul Osmanlı Elifbası*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1324, s. 56-64.

103 Hüseyin Sırrı, *Yeni Kıraat*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, s. 7-9.

104 Sami, *İlm-i Terbiye-i Etfal, Birinci Kısım: Usul-i Terbiye*, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1323, s. 105; Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 14-15.

105 Mim Safvet, *Kıraat, (Mektebde Okutturulmak Üzere Aydın Vilayeti Maarif Meclisi Tarafından Kabul Edilmiştir)*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1308, s. 9.

h- Bir Abdülhamid Düşü: Aşiret Mektebi

Mekteb-i Sultanî'nin Tanzimatçıların düşü olması gibi Aşiretler Mektebi de bir Abdülhamid düşüdür. Bu okul Müslümanlar arasında ayrılıkçı (ulusçu) eğitimlerin başladığı bir dönemde, siyasal/toplumsal birliğin sağlanması için “din/İslâmiyet” bir ortak paydası, çimento gibi düşünülerek kurulmuştur. Bu okuldan önce Harbiye, Mülkiye ve Halkalı Ziraat Mektebi'nde “Sınıf-ı Mahsus”lar açılmıştır.¹⁰⁶ Aşiret Mektebi, öncelikle Arabistan civarında bulunan ve Osmanlı Devleti'ne sorun yaratan, başkaldıran, vergi vermeyen aşiretlerin “yola getirilmesi”, “medenileştirilmesi”¹⁰⁷ için kurulmuş ve kullanılmıştır. Başlangıçta yalnızca Arap aşiretlerinden çocuklar alınırken, zamanla Kürt aşiretlerinden ve Arnavutluk'tan çocuklar da kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Ama örneğin Yemenli aşiretlerin bu işe pek de önem vermedikleri anlaşılmaktadır. Okulun kurulma tasarısında belirtilen amaç, bu bölgelerin bilim ve eğitimden pay almaları ve “İslâm milliyeti” açısından “necat ve selamet, helak ve vehamet yollarını fark ve temyiz edebilmeleri”dir. Bu okulda okutulmak üzere yazılacak bir kitabın, *Osmanlı Devleti'ni yüceltici* ve onun “*millet-i İslâmiyye* ve milel-i sâire için hazir bulunduğu mevkii” vurgulayarak, çocukların Hilafet ile Saltanata yönelik zaten varolan “meyl ve muhabbetlerini” bir kat daha arttırıcı, şer'an ve kanunen yükümlü oldukları sadakatlerini ve dinî görevlerini takviye edici olması istenmiştir.¹⁰⁹

i- Resmî İdeoloji ve Resmî Tarihin Kurumlaşması

Eğer II. Abdülhamid döneminde, özellikle tarih, din, ahlâk ve coğrafya ders kitaplarındaki bilgileri kullanarak, Osmanlı Devleti için bir tür *Kimlik Kartı/Nüfus cüzdanı* hazırlansaydı büyük bir ihtimalle şöyle bir tablo ortaya çıkardı.

Atası: Nuh'un oğlu Yafes;

Babası: Yasef'in oğlu Türk;

Kardeşleri: Tatar, Moğol, Hun, Ulah, Macar, Bulgar;

Dini: İslâm;

Mezhebi: Sünnî-Hanefî;

Uygarlığı: İslâm ve Avrupa;

Irken Akrabaları: Rum, Acem, Arap ve Avrupa.

Bunun nedenlerine biraz aşağıda değineceğiz.

106 Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i ...*, s. 747; Stephen Duguid, “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anaolia”, *IJMES*, Mayıs 1973, c. IX, s. 139-155; *Halkalı Ziraat Mektebi-i Alisi 1339 Senesi Zırai Nümayiş Rehberi [Pazar: 24 Haziran 1339]*, s. 5.

107 Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

108 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III-IV, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 1184 ve 1186.

109 *SNMU-1316...*, s. 294-296; Osman Ergin, *a.g.e.*, c. III-IV, s. 1185-1187.

Ders kitaplarının içerikleri¹¹⁰ resmî ideoloji ve onun mütemmim cüzü resmî tarihin anlaşılması açısından ayrı bir değer taşır. Zira öğrencilere aktarılması gereken “değer”lerin içerikleri ilk kez titiz bir süzgeçten geçirilirken, farkında olarak veya olmayarak egemen siyasal kültürün, resmî ideolojinin, resmî tarihin ve resmî tarih yazıcılığının oluşumu sözkonusudur. Eğitim yaygın ve kamusal bir nitelik kazanıp, siyasal iktidarların denetimine girdiği andan itibaren okullarda okutulacak dersler, derslerin içerikleri ve bu konuda kitap yazımı gündeme gelmektedir. Bu aşamada sorun, derslerde nelerin okutulacağı/öğretileceği (veya nelerin okutulmayacağı) konusunda odaklanmaktadır. Gerçekte, yüzyıllardan beri vakanüvislerin sürdürdükleri bir meslek olan resmî tarih yazıcılığı, Osmanlı İmparatorluğu’na hiç de yabancı bir kurum değildir. Ancak, “tarih” artık, vakanüvislerin yazdığı, oldukça dar bir elitin istifade ettiği ve yazma olarak çoğaltılan resmî olayların kronolojisi dışında anlam ve işlevler taşımaktadır. Bu nedenle, eğitimin yaygın ve merkezî bir biçimde yeniden örgütlenmesi sırasında ders kitaplarının içerikleri üzerinde özenle ve önemle durulacaktır. II. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında, Maarif Nezareti aracılığı ile genelde süreli ve süresiz yayınlar, özeldede ise okul kitapları için bir denetim mekanizması/sansür getirmiştir. İlk kez yayınlanmaya başlayan müfredat programları ile yazılacak ders kitaplarının içerikleri de oldukça ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Sonunda 1893 yılında ibtidai, rüşdî ve idadî okullarında kullanılacak bütün kitapların nezaretçe seçileceği ve eğitimin “muallimlerin içtihatlarına muhavvel olmaktan kurtarılacak tevhit ve tensik kılınması” kararlaştırılmıştır.¹¹¹ Maarif Nezareti’nin denetimi sonucu yazılmaya/yazdırılmaya başlayan yeni tarih ders kitapları, resmî tarihin ve resmî tarih yazıcılığının oluşmaya başladığı yıllar olacaktır.

Yöneticilerin, bilinçli bir biçimde sistematik bir “resmî tarih tezi” oluşturmak niyetlerinin olup olmadığı, bu aşamada önem taşımaz. Aynı şekilde resmî tarihin ve tarihçiliğin ortaya çıkmasında II. Meşrutiyet’te kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni* (Cumhuriyet’in başlarında adı *Türk Tarihi Encümeni* olmuş, sonra da kapatılıp yerine *Türk Tarih Kurumu* kurulmuştur) gibi kurumların varlığı da ilk anda gerekli değildir. Bunların resmî tarihe ilişkin örnek ve öncü çalışmalar yapması da resmî tarihin varlığı veya yokluğu açısından bir ölçü olmaz. Önemli olan yaygın eğitimin gündeme gelmesiyle birlikte, okullarda öğretilecek tüm derslerin özeldede ise din, ahlâk ve tarih derslerinin içeriğinin belirlenmesidir.

110 Bu alandaki ilk inceleme II. Meşrutiyet’ten başlayarak ilk ve ortaokullardaki tarih öğreniminin değerlendirilmesi ve eleştirilmesini içermektedir. Bkz. Mete Tunçay, “İlk ve Orta Öğretimde Tarih”, *Felsefe Kurumu Seminerleri-III. Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, s. 276-285. Son yıllarda yayınlanan bir kitap için bkz. Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

111 “1310 Senesi Maarif-i Umumiye Hakkında Nezaretçe İttihaz Olunan İslahat-ı Esasiyeyi Hâvî Tebliğ-i Resmî”, Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 467; *SNMU-1316...*, s. 26-32.

Resmî tarihin kurumlaşması asıl II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Tarih kitaplarında vurgulanması, öne çıkarılması istenilen konular yer aldığı gibi, önceki dönemde yazılan tarih ders kitaplarından bazı bölümlerin çıkarılması veya Fransız İhtilali'ni anlatımı gibi bazı bölümlerin tamamen yasaklanması sözkonusudur. Hatta kitaplarda kullanılan sözcükler bile benzer bir elemenden geçirilecektir. Resmî tarih yazımının bir özelliği kimi kişi ve olayların geçmişten silinmesidir. Abdülhamid döneminde bunun da örneklerini bulmak olanaklıdır. Örneğin V. Murad hiç padişahlık yapmamış, hatta yaşamamış ve Osmanlı sultanları arasında yer almamış gibidir.¹¹² Bunun yanısıra I. Meşrutiyet, Yeni Osmanlılar Hareketi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Midhat Paşa, Kanun-i Esasî, Meclis-i Mebusan gibi konular tarih ders kitaplarında hiç yer almayacaktır. Genelde tarih ders kitapları Abdülmecid'in padişahlığı ile bitmekte ve çoğunlukla II. Abdülhamid'in cülûs tarihi sonrasına ilişkin hiçbir bilgi yer almamaktadır.¹¹³ Bu nedenle bu tür kitapların sonuna eklenen padişahlar listesinde Abdülmecid'den sonrakilere yer verilmediği için II. Abdülhamid'in padişahlık sırası değişmiş bazen 31. bazen 32. padişah olmuştur.¹¹⁴

Üzerinde durulması gereken konulardan biri, pozitivist bir etkilenme ile yenileşmeci (teceddüd) ve ilerlemeci (terakki) lineer yaklaşımın “resmî tarih”in bir parçası haline gelmesidir. Tarih kitaplarında, “modernleşme” III. Ahmed zamanındaki kıpırdanmalara¹¹⁵ ve III. Selim dönemindeki değişimlere kadar geri götürülmekte, ama asıl “terakki ve teceddüt” II. Mahmud'la başlatılmakta, ilerleme Abdülmecid döneminde de devam etmekte, nihayet II. Abdülhamid ile birlikte doruğa çıkmaya başlamaktadır.

k- İslâm-Türk Sentezi

II. Abdülhamid döneminin resmî ideolojisi İslâmcılık yerine “İslâm-Türk Sentezi” olarak nitelenebilir. Bu dönemdeki “İslâm-Türk Sentezi”nde “Türklük” İslâm potası içinde eritilen ve anlamlandırılan ikincil ve/veya yedek bir kimlik olarak sunulmuştur. Özellikle Osmanlı-Yunan Savaşının ardından, dergi ve gazetelerde bir kültürel kimlik çerçevesinde Türklük üzerine çeşitli yazılar, yayınlar görülecektir. Ancak basındaki bu yönelimin tersine, daha önce be-

112 Bir örnek için bkz. Abdurrahman Şeref, *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, (Şehir ve Kasaba Mekâtib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Darülhilafetülailiye: Matbaa-i Amire, 1315, s. 38. Başka bir örnek için bkz. Osman Hilmi, *Hulasatü'l-Vekayi*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305.

113 Ali Nazima, *Tarih-i Nizama'dan Küçük Tarih-i Osmanî*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1313, s. 67. Ama bunun istisnaları da vardır. Bkz. İbrahim Hakki, *a.g.e.*, s. 53; Abdurrahman Şeref, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, (Şehir ve Kasaba ...)*, s. 30.

114 Ali Cevad, *a.g.e.*, 1309, s. 230 vd.

115 Ali Cevad, *a.g.e.*, 1309, s. 228-229. Reşad, *Muhtasar ...*, s. 92; Ali Cevad, *a.g.e.*, 1308, s. 80. Mehmed Şükrü, *a.g.e.*, s. 141. Raşid, *Hükümet-i...*, s. 55; Mehmed Tevfik, *Telhiz-i Tarih-i Osmanî...*, s. 168-169; Ali Cevad, *Mükemmel...*, c. II, s. 383.

lirttiğimiz gibi dönemin ikinci yarısından sonra ders kitaplarındaki “Türklük” vurgusu gittikçe azalacak, İslâm vurgusu daha hakim bir nitelik kazanacaktır.¹¹⁶

Osmanlı kimliği zaman zaman kullanılmakla birlikte hakim bir tanım değildir. Örneğin coğrafya kitaplarında Osmanlılık bir kimlik olarak vurgulanmakta veya *Osmanlılık, İslâmiyet ve Türklük* birer kimlik olarak ifade edilmektedir.

Anadolu-i Şahanelinin... kısm-ı küllisi Türk ve mütebakıyesi Arab, Kürt, Laz, Çerkes, Rum, Ermeni ve Yahudiden mürekkep olup, *hepsi Osmanlı namı altında bulunmağa müfthirdir* (a.b.ç.).¹¹⁷

Bir başka tanımlamada ise,

Heyet-i müttehide-i Osmaniye Türk, Arap, Kürt, Laz, Boşnak, Pomak, Çıtak, Arnavut, Çerkez, Tatar, Mongay, Gürcü olmak üzere başlıca oniki Müslüman kavimden müteşekkil olup bundan maada Arab, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavut, Ulah, Yahudi, olmak üzere başlıca sekiz kavim-i gayrimüslim dahi vardır. Bunların cümlesi *Osmanlı* nam-ı celili altında müttehiddirler. (...) Asl-ı elsine-i *Türkid*den madud olan *Osmanlı* lisanı bir lisan-ı umumî olduğu gibi İslâmiyet ve o meyânda mezheb-i celil-i *Haneî* ekseriyet üzere hükmü cari olan diyanet ve mezhebirdir. Devlet-i Osmaniye'nin pay-ı tahtı belde-i tayyibe-i Kostantiniye olup burada ferman-ı hükümet olan zât-ı şevket-simât umum Osmanlıların padişahı ve sultanı olduğu gibi *hilâfet* ve imâmet-i celile hasebiyle bütün dünya yüzünde bulunan iki yüz milyon kadar ehl-i İslâmın merci'-i mukaddesidir.¹¹⁸

I- İslâm-Türk Kimliğinde “İslâm”

II. Abdülhamid döneminde İslâm tarihi dersinin okul programlarına eklenmesi ve saatlerinin arttırılması eğitimdeki dinsellemenin bir parçası olarak gerçekleşmiş, zaman içinde “Tarih-i Umumî” dersi kaldırılırken, bu ders varlığını sürdürmüştür. İslâm tarihi ders kitapları, Osmanlı Devleti'nin orijini ile ilgili düşünceleri en iyi yansıtan kaynaklardır. Bu kitaplarda tarihin evrenişi genellikle üç bölümde işlenmekte, tarih Adem'in yaratılışından başlayarak *Tarih-i Enbiyâ>Tarih-i İslâm>Tarih-i Osmanî* biçiminde sıralanmakta¹¹⁹ ve Osmanlı Devleti İslâm tarihinin bir parçası olarak ele alınmaktadır.

Bu anlatımlarda Osmanlı Devleti'nin kökeni ve kendisine attığı kutsallık açısından iki kaynak göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, Türklerin Nuh'un

116 Kodaman, *a.g.e.*, s. 164-165. Yazar burada Temo'nun kitabına atıf yapmaktadır.

117 Hüseyin Hıfzı, *Rehnuâ-yı Coğrafya-yı Umumî*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1323, s. 123.

118 Bkz. Reşad, *Muhtasar* ...

119 Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm, (Mekâtib-i Rüşiye ve İdadiyede Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Darülhilafetüaliye: Matbaa-i Amire, 1315. Ayr. bkz. Ali Cevad, *a.g.e.*, 1309.

oğullarından olan Yafes'in soyundan geldiğinin belirtilmesidir. Bu soyun *Avrupa* soyunu da içerdiği ve buna bağlı olarak Selçuklu ve Osmanlıların da Türk soyundan geldikleri ve Avrupa ile “*akraba*” oldukları vurgulanacaktır. İkinci olarak, Osmanlı Devleti, hem bir uygarlık hem de bir siyasal güç olarak İslâmiyet'in taşıyıcısı ve Arapların da ırken akrabası olarak sunulmakta,¹²⁰ II. Abdülhamid dönemi düşün yaşamının temel temalarından biri olan İslâmiyet'in ilerlemeye engel olmadığı savı da ders kitaplarında işlenmiştir.¹²¹ “Şer'an din ve milletin bir olması” nedeniyle bütün Müslümanların kardeş olması ve Osmanlı öncesi İslâm tarihinin bilinmesinin önemi üzerinde durulmuştur.¹²²

Bazen Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeden önce *vahşi, asi ve yağmagir* oldukları,¹²³ bazen de *sadık ve itaatkâr* oldukları vurgulanmıştır.¹²⁴ Üzerinde durulan bir diğer konu Türklerin İslâmiyet'i kendi rızaları ile seçmeleridir. Adeta Türkler İslâmiyet'i kabulleri sonrasında daha olumlu bir kimliğe bürünüp medenileşmişlerdir. Türk soyundan gelen Selçuklulara ve Osmanlılara, *kaostan kozmosa*, İslâmî söylemle “*nizâm-ı âlem*”e geçiş misyonunun da yüklendiği görülmektedir.¹²⁵ İstanbul'un saltanat ve hilâfet merkezi, padişahın ülkedeki bütün Müslüman ve Hıristiyanların hükümdarı, dünya üzerindeki bütün Müslümanların halifesi ve hamisi olduğu güçlü bir biçimde vurgulanacaktır.¹²⁶

120 İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *a.g.e.*, s. 8; Ali Cevad, *a.g.e.*, 1309, s. 7.

121 Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm ...*, s. 185-188.

122 İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Muhtasar İslâm Tarihi*, Beşinci tab'ı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1313.

123 Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslâmiye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301, s. 172-173.

124 Ali Nizama, *Tarih-i Nazima'dan Küçük Tarih-i Müslimin*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1308, s. 90-92; İbrahim Hakkı-Mehmed Azmi, *a.g.e.*, Üçüncü tab'ı, s. 112-113; Ali Cevad, *a.g.e.*, 1309, s. 131; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *a.g.e.*, Beşinci tab'ı, s. 98-99.

125 Hüseyin Hıfzı, *Hülâsa-i Tarih-i İslâm*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324, s. 124-129; Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm ...*, 1315, s. 155-169; Raşid, *Hükümet-i ...*, Üçüncü tab'ı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Haribiye-i Şahane Matbaası, Nisan 1318, s. 34.

126 *Musahhah Tarih ve Coğrafya-yı Osmani*, (*Kurâ Mekâtib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır*), Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318, s. 21; Rifat, *a.g.e.*, s. 33-36; Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1320; Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufassal, Memalik-i Devlet-i Osmaniye (Dariusşafaka'nın Beşinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere Meclis-i Tedrisiye-i İslâmiye Tarafından İntihab ve Kabul Olunmuştur)*, İstanbul, Matbaa-i Ebuuzziya, 1304, s. 184-195; Menemenlizade Mehmed Tahir, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312; Hüseyin Hıfzı, *Suallî Cevablî Musavver Coğrafya-yı Osmani*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323; Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası...*, İstanbul: 1313, s. 6. Hüseyin Hüsnü, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin Birinci (Malumat-ı Mülkiye) Kısm-ı Coğrafyadan Avrupa*, İstanbul: Aramyan Matbaası, 1300, s. 3; ayr. bkz. Hüseyin Hıfzı, *Rehber-i Coğrafya*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316, s. 10; Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umumî*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Şahane Matbaası, 1 Teşrin-i Evvel 1307, s. 20-21; Selanikli Fazlı Necib, *Coğrafya-yı Tabii ve Politikî, (Mekâtib-i Rüşdiye Şakirdâmina Mahsusdur)*, İstanbul: A. Mavyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1305, s. 21, 28; Hüseyin Hıfzı, *Rehnuâ...*, s. 153-154.

m- İslâm-Türk Kimliğinde “Türklük”

Bir süre sonra ders programlarından çıkarılmaya başlanacak olan “Genel Tarih/Tarih-i Umûmî” kitaplarında, dünya üzerindeki ırkların Nuh Tufanı sonrasında Nuh’un oğullarından çıktığı belirtilmektedir. Nuh’un oğullarından birinin adı Yafes’tir. Türklerin atası da Yafes’in oğullarından ve adı da *Türk* olan bir kişidir.¹²⁷ Bu kitaplarda Türklerin Orta Asya’ya ve sonra da Avrupa’ya yayılmaları ve Oğuz Han ile Hunlar, Tatarlar, Moğollar, Peçenekler, Özbekler gibi Türk kavimleri hakkında bilgiler verilerek *Macarların*, *Bulgarların* ve *Ulahların* ayrıca Selçukluların atasının Türk olduğu belirtilir.¹²⁸ “Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk” biçimindeki soyağacı aslında Türklüğü de kutsallaştırmaktadır. Osmanlı hanedanının Oğuz Han neslinden olduğunun altı çizilmektedir.

Sivil okulların tarih ders kitaplarında, birkaç istisna dışında, Osmanlı Devleti kurucularının Türk soyundan gelişi genellikle birkaç cümle ile belirtilmektedir, ama Türklük vurgusu kısa tutulmakta, bazılarında ise belirtmemektedir.¹²⁹ Sistemdeki dinselleşme ile birlikte Türklük vurgusu da azalacak Osmanlı Devleti’nin tarihi İslâmiyet’in ortaya çıkması ile başlatılacaktır.

n- Askerî Okullarda Erken Türk Tarihi ve Türk Mitolojisi

Doğrudan askerî okullarda okutulan tarih kitaplarında *Türk* kavmi konusu üzerinde daha uzun ve ayrıntıyla durulmuştur. Daha önce belirtildiği gibi askerî okullarda okutulan kitaplar sivil okullarda okutulanlardan farklı olarak Meclis-i Maarif-i Askerî komisyonu tarafından saptanmakta, incelenmekte, önerilmekte ve basılmasına izin verilmektedir. Bu bize II. Meşrutiyet döneminde subaylar arasındaki milliyetçilik ideolojisine bağlılığı da açıklamakta yardımcı olmaktadır. Bir dönem askerî okullarda okutulan Süleyman Paşa’nın *Tarih-i Âlem* adlı 1876 yılında yayınlanan genel tarih kitabının önemi, ilk kez ilk çağdan başlayarak erken Türk tarihi ve mitolojisinin üzerinde uzun sayfalar

127 Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, (Mekâtib-i İdadî-i Şahane Birinci Sene Şakirdanuna Mahsusdur), İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Askeriye, 1304, Cild-i Evvel, s. 4; İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umumi...*, s. 24-25.

128 Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, Cild-i Sani, s. 108; Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i...*, c. I, s. 103-115; İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, s. 28-41, 244-252 vd.

129 Ali Nazima, *a.g.e.*, s. 3-5; Abdurrahman Şeref, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, (Şehir ve Kasaba ...), s. 3; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, Darülhilafetüliye: Matbaa-i Amire, 1315, s. 3; İbrahim Hakkı, *Zübdetü’l Tarih-i Osmanî*, (Mekâtib-i İbtidaiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Maarifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmişdir), İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, s. 2-4; *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmanî*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1312, s. 3; Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî...*, s. 8-9; Reşad, *Muhtasar ...* s. 7; Galib, *Müntehabat-ı Tarih-i Osmanî*, Dersaadet: Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, 1307, s. 8-10. Bunun istisnaları da vardır. Bir örnek için bkz. Mehmed Hilmi, *İcmâl-i Vukuât*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, s. 3-4; Ali Cevad, *Mükemmel...*, c. I, s. 3-4; Osman Hilmi, *a.g.e.*, s. 5-7; *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmanî*, (Kurâ Mekâtib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318, s. 3.

boyunca durmasıdır.¹³⁰ Bu kitabın bir özelliği de, yaratılış sorunu ile ilgili hem dinî hem de bilimsel bilgileri içiçe anlatmasıdır. “Âlem” in tarihi ve dünyanın yaratılışı konusunda pozitif bilimler çerçevesinde bilgi verilmekte, dünyanın gaz halinde oluşu ile başlayan oluşum süreci “nebatatın”, “hayvanatın” ve en nihayet insanın yaratılışı ile devam eden bir sıra ile anlatılmaktadır. Kitapta, sonraki tarih kitaplarına da girecek olan Türklerin Yafes’in gözde oğlu olan *Türk*’ten geldiği, buna bağlı olarak erken Türk mitolojisi ve Türklerin soyağacı, Yafes’in oğullarının yeryüzünün çeşitli yönlerine dağılışı, Türk’ün uygarlığa katkıları ayrıntılı olarak anlatılacaktır.¹³¹ Örneğin Osmanlıların atasının Türk olduğuna ilişkin “mitos” a göre Oğuz Han’ın üç oğlu vardır. “*Gün Han Osmanlıların, Deniz Han Selçukların ve Dağ Han Oğuz ismiyle maruf olan Türklerin cedd-i âlâsıdır...*”¹³² Anlatımda Türklerin bir yandan *Avrupa* ile olan akrabalığı, diğer yandan da *Macarlar, Bulgarlar ve Lehlilerle* olan akrabalığı, aynı soydan geldikleri, dolayısıyla onların da Türk oldukları vurgulanır.¹³³ Bu vurgunun “panslavizmin” Balkanlar’ı faaliyet alanı olarak seçtiği yıllarda ortaya çıktığını bir not olarak kaydetmek gerekir.

Dönem boyunca askerî okullarda okutulan ve benzer anlatımı içeren diğer kitaplar, Atatürk’ün de hocası olan ve Cumhuriyet dönemi dahil uzun yıllar tarih hocalığı yapan Mehmed Tevfik’in *Osmanlı Tarihi*¹³⁴ ile Bahriye’de kullanılan, Mehmet Şükrü’nün *Osmanlı Tarihi* kitabıdır.¹³⁵ Bu okullarda okutulan coğrafya kitaplarında da Türk kökenli kavimlerin özelliklerinden, buldukları yerlerden ve “*Turan kavmi içinde Türk neslinden*” sık sık söz edilmektedir.¹³⁶

3- II. Meşrutiyet: “Militer Türk-İslâm Sentezi”

a- “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak”

II. Meşrutiyet döneminde, görünüşte Osmanlıcılığın yeğlendiği izlenimi verilse de II. Abdülhamid dönemindeki “İslâm-Türk Sentezi”, “Türk-İslâm Sente-

130 Askerî okullar için bir genel tarih niteliğindeki *Tarih-i Âlem*’in ilk baskısı 1293 yılında (İstanbul: Sahhaf-ı Askerî) askerî mekteplerin programı gözönüne alınarak yazılıp basılmış ve ödüllendirilmiştir. Daha sonra 1327 yılında tekrar yayınlanacaktır. Süleyman Hüsnü, *Tarih-i Âlem*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327.

131 *A.g.e.*, s. 385-390.

132 Süleyman Hüsnü, *a.g.e.*, s. 394-395. Süleyman Paşa bu bilgileri aldığı kaynakları da zikretmiştir, s. 398.

133 *A.g.e.*, s. 487-489.

134 Mehmed Tevfik, *Telhiz-i Tarih-i Osmanî*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1302, s. 11; Mehmed Tevfik, *Mekâtib-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus Tarih-i Osmanî*, İkinci tab’ı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1308, s. 5-20; Mehmed Tevfik, *a.g.e.*, Üçüncü tab’ı, Kostantiniyye: Karabet Matbaası, 1312, s. 5-20.

135 Mehmed Şükrü, *a.g.e.*, s. 2-8.

136 Hüseyin Hüsnü, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin...*, İstanbul: Aramyan Matbaası, 1300, s. 26; Rifat, *a.g.e.*, s. 10, 12. Darüşşafaka’nın dördüncü sınıfı için hazırlanan bir coğrafya kitabıdır.

zi"ne dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak sistematik bir ideoloji olmaktan ziyade inşa halinde bir görünüm sunmaktadır. II. Meşrutiyet döneminin resmî ideolojisini Ziya Gökalp'in önce yazı dizisi olarak yayınlanan, sonra da 1918 yılında kitap haline gelen eserinin başlığı özetlemektedir: "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak". Aslında bu slogan İttihat ve Terakki'nin de parti ideolojisidir. Bu parti ideolojisi Selanik'te biçimlenmeye başlamış,¹³⁷ Balkan Savaşları ile de belirginlik kazanmıştır. Resmî ideolojiyi belirleyen de Parti'nin bu ideolojisi olmuştur.

"Türk-İslâm Sentezi" söylemi militer bir milliyetçiliği içinde barındırmaktadır. Askerlik fırsat düştükçe yüceltilmiş ve dinsel değerlerle meşrulaştırılmıştır. Kaybedilen toprakların geri alınması için öğrencilerin dinsel ve ulusal duygularını coşturacak nitelikte metinler ve çizimler ders kitaplarına girmeye başlamıştır. Okullarda askerî beden eğitiminin yanı sıra, gerçek silahlarla atış talimi de yaptırılmaktadır. Öğrenciler okula, sınıflara girip çıkarken II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi "Padişahım çok yaşa!" diye bağırılmakta, ilahiler ve "vatan-millet" manzumeleri, şarkıları ve marşları söylemektedirler. Ders kitaplarında yakın siyasal tarih Jön Türklerin eylemleri ile İttihat ve Terakki iktidarını meşrulaştırıcı bir tarzda anlatılmakta, II. Abdülhamid öğrencilere "müstebit" bir padişah olarak tanıtılmaktadır. II. Meşrutiyet'le birlikte "hürriyetin ilanı" olarak da adlandırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ilk kez *millî* bir bayram (*ıyd-i millî*) sıfatıyla kutlanmaya, o gün okullar tatil edilmeye başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde kullanılmayan vatan, millet, devlet, anayasa, meclis, seçim, yasa, mahkeme gibi kavramlar kutsallaştırılmış, eğitim az çok laik/ulusal değerleri içeren katılımcı bir siyasal kültürün aktarıldığı bir süreç haline dönüşmeye başlamıştır. Bir yönetim biçimi olarak meşrutiyet, siyasal iktidarın seçimle işbaşına gelmesi, seçmenliğin bir yurttaşlık görevi olarak benimsetilmesi ve ulusçu değerlerin aktarılması, bu sürecin bir parçasıdır.

Siyasal kültür açısından II. Abdülhamid dönemine göre derin bir değişim meydana gelmiştir. Dinsel bir kutsallıkla padişaha yönelik itaat ve sadakat yerine, ulusal ve yasal meşruiyeti olan "vatan, millet, kanun ve devlet"e itaat ve sadakat öne çıkmıştır.

II. Meşrutiyet'i üç alt döneme ayırmak olanaklıdır. İlki Meşrutiyet'in ilanından Abdülhamid'in tahttan indirildiği 31 Mart olayına kadar geçen dönem; ikincisi 31 Mart olayından Balkan Savaşlarına kadar geçen dönem ve üçüncüsü ise Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşının sonuna kadar olan dönemdir. Bu üç alt dönemin başlıca özellikleri şunlardır: İlk dönemde ders program ve müfredatlarında radikal değişimler yaşanmamış, fakat "meşrutiyet" bir siyasal

137 Mehmet Ö. Alkan, "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Tarik Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1992.

değer olarak aktarılmaya başlanmıştır. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından yazılan ders kitaplarında Abdülhamid dönemi bir "istibdat" dönemi olarak gösterilmiş, 31 Mart olayı ise II. Meşrutiyet'e karşı yapılan "şeriatçı ve gerici" bir ayaklanma olarak ders kitaplarına girmiştir. Balkan Savaşı ise ulus ve ulusçuluğun önemini ortaya çıkardığından Türklük ve Türkçülük militarist bir içerik ve İslâmî bir söylemle birleştirilerek verilecektir. I. Dünya Savaşıyla birlikte Türk ulusçuluğu ders kitaplarının belirgin özelliği olacaktır.

b- Resmî Tarihin Yeniden Yazılması ve İktidarın Meşrulaştırılması

Dönemin eğitim teorisyenlerinden Satı Bey bir makalesinde tarih dersinin vatan duygusunu geliştirmek, sevgi ve yücelik duygusunu vermek açısından önemini altını çizerek, tarih dersinin siyasal işlevini şu sözlerle açıklamıştır.

Tarih dersi, idare-i mutlakiyetin ne kadar fenalıklara sebebiyet verdiğini, idare-i meşrutiyetin ne kadar iyilikler ettiğini vekayi ile gösterir; hürriyetin, meşrutiyetin ne kadar müddet mahrumiyetler, ne kadar cansiperane mücadeleler neticesinde elde edildiğini anlatır. Bu suretle, hukuk-ı meşrutiyet hakkında hem daha vazıh bir fikir vermeğe ve hem de buna karşı daha daha samimi bir incizab ve merbutiyet husule getirmeğe hizmet eder; hülasa, tarih dersi, malumat-ı medeniye ve terbiye-i siyasiyyeye kuvvetli bir esas teşkil eyler.¹³⁸

"Türklük" vurgusu II. Abdülhamid döneminde askerî okullarda okutulan kitaplarda olduğu gibi ağır basmaktadır. Artık Osmanlı'dan aynı zamanda "Türk" diye söz edilmeye başlanmıştır.¹³⁹ II. Abdülhamid dönemindeki tarih anlayışından en ciddi kopuş, devletin tarihi (dolayısıyla ideolojik) kökeni (orijini) konusunda olmuştur. Artık Osmanlıların kökeni eskiden olduğu gibi İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile değil, bundan çok daha önce, ilk çağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlamaktadır. Dünyanın oluşumu konusundaki dinsel açıklamalar kısa birkaç cümle ile geçmekte veya hiç geçmemekte, "Hilkat-ı Âlem" adlı dinsel yaratılış paragrafının ardından "Teşekkül-i Arz" başlığı ile dünyanın güneşten ayrılan bir parça olduğu konusuna yer verilmektedir.¹⁴⁰ Son olarak ve en önemlisi millî kimlik militer bir özellik içinde aktarılmaya başlamıştır. Dersler anlatılırken, Türklerin askerî özellikleri, kahramanlıkları, yeniciliğin başarıları vb. konular işlenmektedir. İslâm, Türk ve Osmanlı tarihinin büyük adamları konusunda bilgiler verilecek, okul çevresinde bu tür kişilerin türbeleri varsa onların hikâyeleri anlatılacak ve ziyaret edilecektir.¹⁴¹

138 *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 1327, sy. s. 88-92.

139 Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1328.

140 Midhad Sadullah, *Mücmel Tarih-i Umumî Dersleri, (Son Programa Tevfikân Yedi Senelik İdadilerin Üçüncü ve Dördüncü Sınıflarıyla Mekâtib-i Rüşdiyyenin Müntehi Sınıflarında Tedris Edilmek Üzre Tertib Olunmuştur)*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1329, s. 4-5.

141 *Ticarî, Sınâî, Zirâî, Umumî Şubeleri Havi İdadilere Mahsus Müfredat Programı...*, s. 42.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra müfredat programına "devr-i istibdat", "irtica-i sani, Abdülhamid devr-i saltanatına ait başlıca veka-yi-i dahiliye ve hariciye", "Abdülhamid'in son idaresi", "Jön Türkler", "İnkılab-ı Kebir" "idare-i müstebidde-i Hamidiye", "Hürriyet Mücadeleleri", "10 Temmuz" gibi konular dahil olmuştur.¹⁴² Yine, Fransız Devrimi ayrıntılı anlatılan bir diğer konudur.¹⁴³ Zira "İttihatçılar kendilerini Fransız Devriminin Türkiye'deki temsilcileri gibi görmekte, İlan-ı Hürriyet'i Türkiye'nin Fransız Devrimi olarak algılamaktadırlar.

Yeni eklenen derslerden olan "malumat-ı medeniyye/hukukiyye/ahlâkiyye/iktisadiyye" gibi adlar taşıyan derslerde sosyolojiye/siyasal bilgilere giriş olarak kabul edebileceğimiz insan toplumlarının kurulması, hükümetlerin oluşması, hâkimiyet-i milliye, istibdat, Kanun-i Esasî, hürriyet, milletvekilleri, seçim, kuva-yı milliye gibi konular işlenir. Ahlâk dinî değil dünyevî olarak ele alınır. Ahlâkça toplumsal vazifeler başlığı altında vatan, millet, vatanperverlik, *milliyetkesterlik*, vatandaşlık, hissiyat-ı vataniye, meşrutiyet, irtica, inkılâp, hürriyet, müsavat, adalet, Meclis-i Umumî, mebusluk, hukuk, hukukun tarif ve bölümleri, hükümet ve görevleri, türleri (mutlak hükümet, meşrutî hükümet, cumhuriyet) gibi siyasal temalar ayrıntılı olarak işlenecektir. Malumat-ı iktisadiye konusu ise ekonomiye giriş niteliğinde liberal ve millî iktisat temaları etrafında işlenmektedir.¹⁴⁴

c- *Partinin İdeolojik Aygıtı Olarak Okul ve Resmî Tarihin Yeniden Yazılması*

Eğitimde meydana gelen değişmeler ideolojik değişimi de izlememize yardımcı olmaktadır. Öncelikle İttihat ve Terakki'nin 31 Mart olayı sonrasında sisteme tam hakim olmaya başlamasıyla ders müfredatları, programları ve kitaplarına bu değişim net bir şekilde yansımaya başlayacaktır. İttihatçılar ilk iş olarak ibtidai ve rüşdiye eğitim düzeylerini birleştirerek zorunlu eğitimin süresini arttırmışlardır. Ardından ilköğretimin *parasız* olması ilkesi getirilmiş¹⁴⁵ ve zorunlu eğitim uygulaması konusunda yeni önlemler alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, okulu yalnızca devletin değil aynı zamanda Parti'nin ideolojik ay-

142 Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...*, s. 26-35

143 Mîhdad Sadullah, *Mücmel Tarih...*, s. 257-281; Ali Reşad [İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürü ve İstanbul İdadisi Tarih-i Umumî Muallimi], *Asr-ı Hazır Tarihi (İdadiler için)*, İstanbul: Kader Matbaa, 1327; Diran Kelekyan, *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumî*, İstanbul: Cihan Matbaası, 1329; Ali Tevfik, *Muhtasar Tarih-i Umumî...*, s. 224 vd.

144 *Ticarî, Sinaî, Ziraî, Umumî Şubeleri Havi İdadilere Mahsus Müfredat Programı...*, s. 44-48. Bu dersler diğer şubelerde de aynen işlenmektedir., s. 72-153.

145 *Kavânin ve Nizamat-ı Cedideden Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkatı fi Zilkade Sene 1331 ve fi 23 Eylül Sene 1329 Tarihli Şerefsüdur Buyurulan İrade-i Hazret-i Padişahi Mucebince 1620 Numerolu Takvim-i Vekayi Ceride-i Resmîyesiyle Neşr Olunduktan Sonra Tab' Edilmiştir*, Dersaadet: Zerafet Matbaası, 1331.

gıtı haline getirmiştir. Eğitim konusundaki düşüncelerini ve ideolojisini hayata geçirebilmek için ülkenin çeşitli yerlerinde Parti'ye ait özel okullar açmışlar, ders programları yapmışlardır.

İttihat Terakki, 31 Mart sonrasında, kendi tarihini ve iktidarını meşrulaştıracak biçimde ders müfredatları ve kitaplarında değişime gitmiştir. Tanzimat döneminden başlayarak yaşanan siyasal gelişmeler bir meşrutiyetleşme (demokratikleşme) tarihi ekseninde aktarılacaktır. II. Abdülhamid döneminde yok sayılan, V. Murat, Abdülaziz, daha önce adı bile geçmeyen Midhat Paşa, Genç Osmanlılar Cemiyeti ve onun üyeleri Fazıl Mustafa Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi..., Kanun-i Esasi'nin ilanı, ilk parlamentonun toplanması önemli tarihsel gelişmeler olarak işlenmeye başlanacaktır. "Gençlerin" idarenden basın aracılığı ile şikayetleri, II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın ısrarıyla Kanun-i Esasi'yi ilan etmesi, Mebusan Meclisi'nin açılışı, kapatılması, Abdülhamid'in istibdadı, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Yeni Osmanlılar, On Temmuz İnkılâbı gibi başlıklar ders kitaplarının önemli konuları olmuştur.¹⁴⁶ II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasındaki müfredat değişikliği ile birlikte kaleme alınan kitaplarda II. Abdülhamid dönemi, bir "istibdat" dönemi olarak belleklere yerleştirilecektir. Keyfi idare, hafiyelik, mezalim, fena idare, rüşvet, devlet itibarının ve onurunun mahvedilmesi, devletin ıslahını arzu edenlerin sürülmesi, hapishanelere atılması ve sonuçta devletin batacağının kesinleşmesi gibi konular bu anlatımda yer almaktadır. Öte yandan bu anlatıma göre Genç Türkler, istibdada karşı Rumeli'de İttihad ve Terakki adıyla bir örgüt kurmuş, amaçları Abdülhamid'in "gasp" ettiği anayasayı yeniden ilan etmek ve parlamentoyu açmak olan yurtsever gençlerdir. Sonunda 23 Temmuz 1908'de Hürriyet ilan edilmiş, anayasa yeniden yürürlüğe konmuş ve Parlamento açılmıştır.¹⁴⁷ (Bu anlatım bir istisna ile Cumhuriyet'in tarih ders kitaplarına miras kalacaktır: Bu istisna, Meşrutiyet'in ilanına giden süreç anlatılırken İttihad ve Terakki'nin adı dahil olmak üzere tarih kitaplarından çıkarılmasıdır.)

d- Bir İrtica ve Karşı Devrim Hareketi Olarak 31 Mart

II. Meşrutiyet döneminde hemen tarih dersi yazımına yansıyan ve Cumhuriyet'e miras kalan başlıca konulardan biri de 31 Mart ayaklanmasının anlatımıdır. Hürriyetin ilan edilmesinde Jön Türklerin ve Jön Türkler içinde Rumeli'deki ordu mensuplarının rol ve öneminin altı çizilmiştir. Derviş Vahdeti'nin ön-

¹⁴⁶ Ahmed Hilmi, *Resimli ve Haritalı Milli Küçük Osmanlı Tarihi, (Son Programa Tevfikan Bilumum Mekâtib-i Rüşdiyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Olunmuştur)*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1330, s. 134-140; Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmanî, (Mekâtib-i İbtidaiye ve Rüşdiye Tedrisatı İçin Son Defa Olarak Tanzim ve Tahrir Olunub Meclis-i Maarifce Bittasdik Kabul Olunan Müfredat Programına Tevfikan Tertib Edilmiş ve Mekâtib-i Mezkûrede Tedris Olunmak Üzere Tab' ve Neşr Olunmuştur)*, Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328, s. 175-211.

¹⁴⁷ Midhad Sadullah, *Mücmel Tarih...*, s. 298.

derliğinde *Volkan* dergisinin yayınlanması ve İttihad-ı Muhammedî örgütünün kurulması, ayaklanmanın “*erbâb-ı fesad*” taraftarlarının “*Şeriat isteriz*”, “*Şeriat elden gidiyor*”, “*İttihat ve Terakki Cemiyeti hepinizi dinsiz yapacak*” biçiminde slogan atarak başlatması anlatılır. Bu hareket bir irtica hareketi olarak tanımlanır ve Abdülhamid yanlısı, milletin ilerlemesini ve yükselmesini hazmedemeyenlerin bir eseri olarak tanıtılır.¹⁴⁸ Bu anlatımdaki önemli vurgulardan biri *Askeriye* ve *Rumeli*'nin öne çıkarılmasıdır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarındaki anlatımda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adı hemen hemen hiç geçmeden siyasal gelişmelere değinilmektedir. Eğer İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden söz ediliyorsa olumsuz bir değer yüklenerek söz edilecektir. 31 Mart ayaklanması, II. Meşrutiyet sonrası en ciddi siyasal gelişme ve bir gericilik, isyan hareketi olarak değerlendirilmektedir. Bu dinsel gericilik hareketi, Cumhuriyet laikliğinin atuf kaynaklarından biri olacaktır.

e- *Militer Türk Ulusçuluğu*

II. Meşrutiyet döneminde ders programlarına siyasal kültür açısından önemli görünen, çağdaş toplum ve milliyetçi değerleri aktarmaya yönelik (*malumât-ı ahlâkiyye, medeniyye, diniyye ve iktisadiye, talim-i askerî* gibi) dersler ilave edilmiştir. Tarih ve din dersleri gibi mevcut derslerin içerikleri değiştirilmiş, militer milliyetçilik ders programlarına yansımıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti zahiren Osmanlıcılığa taraftar gözükse de Trablusgarp ama özellikle Balkan Savaşları “millet” ve “millî his” kavramlarının öne çıkmasında uygun bir ortam yaratmış, iktidarın milliyetçi eğilimlerini su yüzüne çıkartan gerekçelerden biri olmuştur. Artık “millî histen” yoksun olmak savaş kaybetme nedeni olarak düşünülmektedir. Bu nedenle her düzey okula “gına” ve “terbiye-i be-

148 “(...) bir de Derviş Vahdeti namında bir serseri İttihad-ı Muhammedî namı altında Volkan Cemiyeti teşkil edip *Volkan* namıyla bir de gazete çıkardı,” diye başlayan anlatım, âsilerin ‘Şeriat isteriz’ diyerek, ‘Şeriat elden gidiyor’ diyerek İstanbul’daki avcı taburlarını da yanlarına çektikleri birçok insanın öldüğünü, Mahmud Şevket Paşa’nın Selanik’ten gelerek bu isyanı bastırıldığını, II. Abdülhamid’in hal’ edildiğini yaklaşık üç sayfa gibi, kitap için oldukça uzun bir şekilde anlatır (Aydın Rıza, *Küçük Tarih-i Osmanî...*, s. 86-95). Diğer bir kitapta 31 Mart Ayaklanması İstanbul’da askerî ihtilal olarak nitelenir. Gericilerin “Şeriat isteriz” diye sokaklarda dolaşmalarından söz edilirken, “Hâlbuki Şeriat meydanda duruyordu. Meşrutiyet Şeriatın eseridir” yorumu yapılır. Kitap şu cümlelerle biter: “10 Temmuzda zindanlarda inleyen biçareler, sürgünde bulunan zavallılar kurtuldular. Artık çalışmak, vatana, millete, devlete serbest hizmet etmek zamanı geldi. Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni, Yahudi hepsi *Osmanlı* (sic.) namı altında ittihat etti. Bundan böyle müsavat, adalet, uhuvvet, cari olacak, herkes nazar-ı kanunda bir tutulacaktır.” (Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî...*, s. 58-64). Yine “31 Mart Vak’ası” bir başlıktır. “Şeriat isteriz, İttihat ve Terakki Cemiyeti hepinizi dinsiz yapacak” sloganları atmaları için bkz. Ahmed Hilmi, *Resimli ve Haritalı ...*, s. 134-143. “İlan-ı Hürriyet” in Jön Türklerin Üçüncü Ordu genç zabitanı tarafından başlatılan bir hareket olduğu, “Hadise-i İrticaiye”yi Abdülhamid yanlısı ve milletin terakki ve tealisini hazmedemeyen “erbâb-ı fesad”ın yaptığı belirtilir (Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmanî...*, s. 212-213). Bu kitaplarda “Osmanlılar da Fünûn ve Sanayi” başlığında ise özellikle askerî başarılar öne çıkarılır.

deniyye, sıhhiyye, asker talimi, oyun ve nişan” gibi militer içerikli dersler eklenmiştir.¹⁴⁹ Askerliği sevdirmek, yüceltmek, askerliğe hazırlamak gibi nedenlerle hem doğrudan doğruya ders (*endaht*) hem de beden eğitimi dersleri içinde dolaylı olarak askerliğe ilişkin konular yer alır.¹⁵⁰ Örneğin ders programlarına eklenen *terbiye-i bedeniyye* dersleri bir çeşit militer beden eğitimidir ve askerî oyunlarla süslenmiştir. Oyunlar arasında “hücum emri”, “sancak”, “esir almaca” bulunmakta ve ayrıca “nişan tüfengi ile endaht/atış” da yapılmaktadır. Öğrencilere ayrıca resmî poligonlarda ayakta, diz üstü ve yere yatarak silahlı gerçek atış talimleri yaptırılmaktadır.

Kıraat (okuma) amaçlı kitapların bazıları yalnızca askerî konuların işlendiği kitaplardır. “Askerlik kıvâm-ı din ve ruh-ı hükümet” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵¹ İktidarın milliyetçi rengi I. Dünya Savaşı ile daha bir belirginlik kazanacak ve İttihat ve Terakki Partisi'nin kontrolünde bütün ülkede “para-militer” nitelikte dernekler (Osmanlı Genç, Genç, İzcilik dernekleri gibi) kurulacak, resmî okul ve kurumlarda üye olmak zorunlu tutulacaktır.¹⁵²

Tarih dersinde militer milliyetçiliğin bir gereği olarak öğretmenlere “İhtar” başlığı altında bir uyarıda bulunulmuş ve “münasebet düştükçe eski Osmanlı zaferlerinden, yeniçeri hayatından, gerileme nedenlerinden söz etmesi ve civardaki Osmanlı medeniyetinin ve ordusunun eserlerine geziler düzenlemesi” istenmiştir. Kız ibtidaiilerinde okutulan tarih derslerinde özellikle kadın dinî ve millî kahramanlar öne çıkarılacaktır. Bunlar arasında Peygamber'in ailesinden kadınlar olduğu gibi Cevri Kalfa, Sivastopol Seferi kahramanlarından Kara Fatma, 1292 Karadağ Muharebesinde fevkalade yararlık gösteren Boşnak Şerife, Trablusgarp Muharebesinde kahramanlık gösteren Mebruke Hanım gibi “millî” kadınlar bulunmaktadır.¹⁵³

f- “Hür ve Müstakil Vatan” ve “Esir Vatan”

Derslerde, Selçuklular ve Osmanlıların atasının Türkler olduğu daha açık ve uzun işlenmeye başlamıştır.¹⁵⁴ Genel tarih ders kitaplarında İlk Çağ anlatılır-

149 *Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...*, s. 111-112.

150 Ahmed Nazmi-Bekir Sıdkı, *Yeni Usûl Osmanlı Terbiye-i Bedeniyye Dersleri*, Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327.

151 Mülazım-ı Evvel Ahmed, *Millî ve Askerlik Umum Mektebler Talebesine ve Nizamiye Bölüklerine Mahsus Askerî Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Ağustos 1327, s. 14-16; Ali Nizama, *Meşrutiyet Kıraatı, İkinci Kısım Asar-ı Müntehabeden Mürekkebe Kıraat Kitabıdır*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328.

152 Mim Adil, *Malumat-ı Ahlâkiyye ve Medeniye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1333, s. 116.

153 *Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...*, s. 113-114.

154 Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmanî...*, s. 3-5; Ayn Rıza, *Küçük Tarihi Osmanî, Yeni Programa Tevfikan Tertib Edilmiştir*, Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, s. 3; Ahmed Hilmi, *Resimli ve Haritalı...*, s. 3-6; Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmanî, (Umum Mekâtib-i İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Ter-*

ken Türkler dünyanın en eski medeniyet kurucularından olduğu belirtilmekte, Türklük bir Asya uygarlığı olarak ele alınmaktadır.¹⁵⁵ Bu arada hem Orta Asya'nın "vatan-ı aslı" hem de Anadolu'nun "vatan" oluşu birlikte vurgulanmaktadır.¹⁵⁶ Bu arada Macarların Türklüğü, Ulahların şüpheli Türklüğü, Bulgarların ise Kıpçak'ta oturan Kanklı ismiyle bilinen Türkler ile Slavların birleşmesinden oluşan bir nesil olduğu anlatılmaya devam etmiştir.¹⁵⁷ II. Meşrutiyet yazımında göze çarpan bir başka konu Anadolu'nun Türklüğünün ısrarla vurgulanmasıdır.¹⁵⁸

"Türk dünyası" da dönemin ders kitabı yazımında vatan olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Vatan/memleket, kişinin doğduğu yeri ifade eden dar anlamı dışında ve ötesinde "(...) mensup olduğumuz tekmil devlettir. Hem de devletin hal-i hazırı değil bundan evvelki hali de vatandır" biçiminde tanımlanmaktadır. Vatan, "hür ve müstakil vatan" ve "esir vatan" olarak ikiye ayrılmaktadır. Aynı şekilde millet de "hür Osmanlılar", "esir Osmanlılar" olarak ikiye ayrılmaktadır. Örneğin Bosna, Arnavutluk, Selanik, Yanya, Girit, Gümülci-ne, Filibe, Romanya, Kafkasya, Mısır, Bingazi, Trablusgarp, Tunus ve Ceza-yir'deki milyonlarca Müslüman işgal altındadır ve zarar görmektedir. Oraları da vatanının esaretle inleyen kısımlarıdır. Bu tespit ardından öğrencilere şu görev yüklenmektedir. "Vazifemiz bütün vatanımızı sevmek, esaretle kalanı kurtarmak emelini beslemek, kurtarmağa çalışmaktır." Bu tespit yapılırken tarih, din, dil konusundaki ortaklık vurgulanmaktadır. *Millet* dar anlamda, ortak vatanın ortak kanunları altında yaşayan ve o hâkimiyetten memnun veya geçici bir nedenle o hâkimiyetten zorla çıkarılmış ise de kalben ona bağlı bulunan kardeşlerin toplamı; geniş anlamda ise Müslümanların toplamı olarak tanımlanmaktadır. Osmanlılık ise "millet-i İslâmiyye" içinde en mühim ve Müslümanlığı kurtaracak olan unsur olarak vurgulanmaktadır. Vatana hizmet konusunda yapılması gerekenlerin başında yine vatanın elden çıkan kısımlarının

tib Edilmiştir), Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328, s. 3-5; Ayın Nüzhet, *Musavver Osmanlı Tarihi, (1325-1326 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Erbâb-ı İhtisardan Müteşekkil Komisyonlar Tarafından Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadîye Tedrisatı İçin Tanzim ve Tahrir Olunup Meclis-i Maarifce Bittasdik Kabul Olunan Müfredat Programına Tevfikân Tertib Edilmiş ve Mekâtib-i Mezkûrede Tedris Olunmak Üzere Tab' ve Neşr Olunmuştur)*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1327; Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî, (Umum Mekâtib-i İbtidaiyelerde Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezareti Tarafından İntihab ve Kabul Olunmuştur)*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1331, s. 3-5.

155 Midhad Sadullah, *Mücmel Tarih...*, s. 202.

156 Ali Seydi, *Mekâtib-i İdadî ve Sultaniye Şakirdanına Mahsus Devlet-i Osmaniye Tarihi, Resimli ve Haritalı*, Tab-ı Sani, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1337; Ahmed Agayef, *Tarih-i Umumi Derslerinden Kurun-ı Vusta*, Tab' eden: Darülfünun Ulûm-ı Edebiye Subesinden Hamid Sadi, 1330.

157 Ali Tefik, *Muhtasar Tarih-i Umumi...*, s. 25.

158 Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Osmanlı Tarihi...*, s. 4.

geri alınması gelmekte ve bu bağlamda vatana karşı olan askerlik görevi kut-sallaştırılmaktadır.

g- “Biz” ve “Onlar”

Balkan Savaşları ders kitaplarına “onların/ötekilerin” girmesine neden olmuştur. Her fırsatta Yunanlıların, Bulgarların, Sırpaların ve Karadağlıların işgal ettikleri yerler belirtilir.¹⁵⁹ Elden çıkan toprakların önemi ve özellikle Rume-li'nin kaybedilmesi ile büyük bir kayba uğranması, Osmanlıların “vatan-ı aslı-si” olarak tanıtılan Anadolu'nun korunması ve işgalinin önlenmesinin önemi üzerinde durulur.¹⁶⁰ Balkan Savaşında yapılan zulümlerden çizimler kitapların içinde yer alır.¹⁶¹ Bazılarında ise Bulgarların yaptığı insanlık dışı davranışları sergileyen bir dizi resim yer almaktadır.¹⁶² (Anne karnından ceninin çıkartılıp süngülenmesi, ihtiyarlara çocuklara yapılan eziyet, işkence gibi...) “Onlar”ın en hainleri Yunanlılar ve Bulgarlardır.¹⁶³

h- İtaat ve Sadakat Teslisi: Vatan-Millet-Devlet (Parti)

Fransız Devriminin ilkeleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Meşrutiyet'in de kutsal değerleri olduğundan özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet kavramları öncelikle ve en çok işlenen temalar arasında yer almıştır. Aynı şekilde vatan, millet (devlet), ittihad temaları da özenle işlenmiştir.¹⁶⁴ Vatana karşı vazifeler içinde vatani sevmek, kanunlara itaat ve riayet, “vatanın muhafazası için asker olmak ve vatanın terakkisi, saadeti ve selametine sarf olunmak üzere hükümetin bizden istediği vergileri vermek” gelmektedir.¹⁶⁵ Fedakârlık ve şehitliğin yanısıra çalışmak, zengin olmak da vatan için gereklidir.

Derslerde bir yandan dinî gerekçe ile padişaha sadakat belirtilmekte, ama asıl, itaat öznesi olarak “vatan” kutsanmaktadır. Vatanla ilişkili, örneğin millet

159 Ahmed Cevad, *Musahabat-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsaniyye (Maarif Nezaretinin 1330 Müfredat Programına Göre Yazılmıştır, Mekâtib-i İbtidaiyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultaniye Sunuf-i İbtidaiyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur)*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1330, s. 107-113; Ali Seydi, *Musahabat-ı Ahlâkiyye, (Altı Ders-haneli Mekteplerin Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıfına Mahsusdur, Maarif Nezaretince Kabul ve Tertib Edilen En Son Programa Muvafıkdır)*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1332.

160 Ali Seydi, *Mekâtib-i İbtidaiyye Mahsus Musahabat-ı Ahlâkiyye*, Dersaadet: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1332, s. 73-87.

161 Ali Seydi, *Mekâtib-i İbtidaiyye ...*

162 Ali Seydi, *Musahabat-ı Ahlâkiyye ...*

163 Ahmed Cevad, *Resimli Osmanlı Lisanı, Sarf ve Nahiv-Kıraat-Ezber-İmla Yazı, (Mekâtib-i Sultaniye Sunuf-i İbtidaiyesinin ve Umumî Mekâtib-i İbtidaiyenin İkinci Senesine Mahsusdur)*, *Maarif Nezaretinin 1330 Programına Göre Yazılmıştır*, Dersaadet: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1330.

164 Ali Nizama, *On Temmuz Malumat-ı Medeniyye ve Tatbikat-ı Ahlâkiyye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı 1. Kısım*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328, s. 3-10.

165 Ali Seydi, *Mekâtib-i İbtidaiyye ...*, 95 vd.

ve devlet gibi kavramlar da bir değer olarak işlenecektir. Derslerde anlatılması istenen tarihi fıkralarda “memleketi için pek büyük fedakârlıklar etmiş adamların ve bilhassa çocukların sergüzeşleri”nin yer alması istenmiştir. İşlenmesi istenen konular arasında vatanperverlik, vatan toprağı, vatana karşı vazifeler, vatana fedakârane hizmet etmek, uğruna çalışmak, vergi vermek, vatanın nimetleri, vatan sevgisi, sancağına hürmet, askerlik, askerlik şerefi, kanuna itaat gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca “hükümet-i müstebidde”nin zararları ve meşrutiyetin nimetleri, kanuna itaat, devletin kolluk güçleri ve memurlarına itaat, seçim hakkı, “Meşrutiyet mücahaedeleri hakkında bir fikr-i icmalî”, vatandaşlık hukuku, kişi, söz, toplanma, katılma özgürlükleri, askerlik, vergi, kışlaya, okula, millî kurumlara saygı, yönetimin merkez ve taşra teşkilatı gibi konuların her yıl tekrarlanarak ve ayrıntılandırılarak işlenmesi istenmiştir.¹⁶⁶

II. Meşrutiyet döneminde “hukuk” laik, doğal hukuk eksenli olarak öğretilmektedir. Ders programlarına “kanun-i esasi” dersi yeniden eklenmiştir. Mekteb-i Mülkiye’de veya Hukuk Mektebinde okutulan idare hukuku,¹⁶⁷ hukuk-ı esasiye¹⁶⁸ dersleri eskisinden farklı ve anayasa ekseninde anlatılacaktır. Bu derslerde aktarılan “devlet” tanımı önem taşımaktadır. Toplum, birey ve devlet üçgeninde ana direk hep “devlet” olarak algılanmıştır. Devletin amaç mı araç mı olduğu sorusuna da çeşitli yaklaşımlara değinildikten sonra şu yanıt verilmiştir. “*Umumiyet itibariyle devlet alet, efrad gayedir. İstisnaen ve zaruren efrad alet, devlet gaye olabilir.*” İdare hukuku yazarının bu ayrımı aslında istisnanın kaide olduğu bir sisteme atf yapmaktadır.¹⁶⁹

i- “İslâm-Türk Sentezi”nden “Türk-İslâm Sentezi”ne

Aslında “millî” ve “millet” kavramları Meşrutiyet Türkçülüğünün (milliyetçiliğinin) yararlandığı çoklu anlam taşıyan kavramlardır. Birinci olarak çeşitli ulus ve dinlerin birlikteliğini ifade eden Osmanlıcılığı ve çokuluslu Osmanlı

166 *Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...*, s. 6-1; Dava Vekili Girdi Ahmed Sakı, *Tedrisat-i Medeniyye ve Ahlâk-ı İctimaiye, Birinci Cild, (Mekâtib-i Sultaniye ve İdadiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Edilmistir)*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye, 1327; *Malumat-ı Medeniyye, İkinci Kısım, (Umum Mekâtib-i Rüşdiyelerin Üçüncü Seneleyle Mekâtib-i İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertib ve Tahrir Edilmiştir)* [Kapakta Mîdhât Paşa’nın resmi var]; Ali Seydi, *Musahabat-ı Ahlâkiyye, (Altı Dershaneli Mekteplerin Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıfına Mahsusdur, Maarif Nezaretince Kabul ve Tertib Edilen En Son Programa Muvafıkdır)*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1332.

167 Ahmed Şuayb ve İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, İstanbul: Edeb Matbaası, 1328; *Hukuk-u İdare/Droit Administratif*, Dersaadet: Hürriyet Matbaası, 1326-1328; Mehmed Kenan, *Darülfünun-ı Osmanî Hukuk Şubesi Hukuk-ı İdare Muallimi Mekteb-i Mülkiye ve Hukuk’dan Mezun Mehmed Kenan Bey Efendinin Şube-i Mezkûre İkinci Sınıfında Takrir Ettiği Dersleri Muhtevîdir, Hukuk-u İdare*, Dersadet: Edeb Matbaası, 1329; Mim Adil [Selânik Hukuk Fakültesi Müdürü Hukuk-ı İdare ve İlm-i İktisad Muallimi], *Mukayeseli Hukuk-ı İdare Dersleri, Birinci Kitap*, Selânik: Rumeli Matbaası, 1327.

milletini çağrıştıran bir anlamı vardır. İkincisi dinsel ve geleneksel kullanımla bir ümmet çağrışımı yapmakta, İslâm milleti anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise dönemin başat akımı haline gelen ulusçuluk, Türklük karşılığı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla örneğin “millî terbiye” de hedef kitlesine göre içerik değiştiren bir anlam taşıyabilmektedir. II. Meşrutiyet'teki “millî iktisat”,¹⁷⁰ “millî edebiyat”¹⁷¹ ve “millî terbiye”¹⁷² kavramları aslında hep ulusal vurgu taşırlar. Dönemin eğitim sloganı “*millî terbiye*”dir. Bu kavram üzerine o dönemde çeşitli makaleler ve kitaplar yazılmıştır.¹⁷³ Maarif-i Umumiye Nezareti'nin bu tarihlerde açtığı bir yarışmada birinciliği kazanan ve okullarda okutulan Köprülü Mehmed Fuad'ın kıraat kitabındaki okuma parçaları ulusçu ve yurtsever edebiyatın yetkin ve etkin isimleri arasından seçilmiştir.¹⁷⁴ Bu kitap Maarif Nezareti içindeki milliyetçi eğilimi açık olarak göstermektedir. Bu kitabın ilk parçası Ziya Gökalp'in *Kızıl Elma*'sındaki “Turan” şiiridir. Ardından Ahmed Hikmet “*Türklük Menakıbından: Altın Ordu*”, Ali Ulvi “*Vatanımız*”, Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Hamdullah Subhi, Ahmed Hikmet, Ziya Gökalp, İsmail Safa, Halide Edib, Ali Canib gibi dönemin Türk milliyetçisi kalemlerinden örnekler yer alır.

Türkçe dersinin adı hâlâ Lisan-ı Osmanî'dir ama kültürel kimliğinin verilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Zira Türk dili ve bu dili konuşan toplumlar hakkında bilgiler verilmesi istenmiştir.¹⁷⁵ Dersteki okuma parçalarında “vatan ve milletini sevmek ve bunların uğrunda fedakârlık göstermek lüzumu telkin edilecek”tir. Yine tasvir, hikâye ve manzumelerle vatanına, milletine hizmetli ve malen ve bedenen fedakârlıkla temayüz etmiş” olmak konusu işlenecektir.¹⁷⁶ Benzer şekilde idadî düzeyinde okutulan “Ulum-i diniye” dersinde de “menafi-i milliye uğrunda fedakârlık”, işlenmesi istenen konu olarak yer almıştır.¹⁷⁷

168 Babanzade İsmail Hakkı, *Hukuk-ı Esasiye*, Konstantiniyye: Müştarekî'l-Menfaa Osmanlı Matbaası, 1329.

169 İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, İstanbul: Edeb Matbaası, 1328, s. 39-41.

170 “Millî iktisat”ın anlatımının yetkin ve tek örneği için bkz. Zafer Toprak, *Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

171 Cahit Kavcar, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim*, Ankara: A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974.

172 II. Meşrutiyet döneminde yazılan bir örnek için bkz. İsmail Hakkı, *Talim ve Terbiyede İnkılab*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1328.

173 Halil AYTEKİN, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını No:20, 1991.

174 Köprülüzade Mehmed Fuad, *Millî Kıraat, Beşinci Kısım, (Mekâtib-i İbtidaiyenin Son ve Sultanilerin İlk Sınıfına Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezareti Tarafından Bilmüsabaka Birinciliğe Kabul Edilmiştir)*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1331.

175 *Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...*, s. 21.

176 *Ticarî, Sınâî, Ziraî, Umumî Şubeleri Havi İdadilere Mahsus Müfredat Programı...*, s. 2-11.

177 Süleyman Hüsnü, *a.g.e.*, s. 41.

Ancak modernleşme sürecinde eğitimin umulmayan ve arzu edilmeyen sonuçları da ortaya çıkmakta, eğitim süreci devleti oluşturan farklı toplumsal gruplar arasında ulusal öz bilinçlenmeyi uyandırmaktadır. Daha önce belirtilmiş gibi eğitim Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan milletlerin ayrılmasını güdüleyen ulusçu bilinci uyandırdığı gibi ayrılıkçı hareketleri de güdülemiştir.¹⁷⁸ II. Meşrutiyet döneminde eğitimde ulusal dil kullanma sorunu bir tartışma olarak başlamıştır. Cemaat ve yabancı okullar dışında Müslüman cemaatinden olan Araplar (Hıristiyan olanların zaten bu hakkı vardır, bu kez Müslüman Araplar da bu istekte bulunuyorlardı.), Arnavutlar ve Çerkezler de kendi dilleri ile eğitim isteklerinde bulunmaya başlamışlardır. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanununda bu yönde bir hüküm olduğu gibi İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendi parti programında da mahallî dilde eğitim yapma serbestisi yönünde bir madde zaten vardır. Çerkezler bu amaçla İstanbul'da bir okul açmış ve kitaplar yayınlamışlardır. Arnavutların devlet kurması sonrasında ise geriye Arapların tatmin edilmesi kalmış, bu konuda da Şam'da Arapça eğitim yapmak üzere iki idadî açılması kararlaştırılmış ve bütçeden de pay ayrılmış, ancak bu proje I. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanmamıştır.

j- Resmî İslâm ve Laiklik ya da Millî Kimlik - Dinî Kimlik

İttihatçılar II. Abdülhamid'den devraldıkları "Devlet İslâmı"nı geliştirerek kullanmışlardır. Dine pek sıcak bakmamakla birlikte İslâmiyetin toplumu seferber edebilme gücünden yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir. Bu dönemde eğitimin ideolojik karakteri açısından en belirgin özelliklerden biri İslâm ve Türk kimliklerinin bir arada kullanılması, ama *Türke* öncelik verilmesidir. Özellikle Balkan Savaşı sonrasında ideolojik olarak acemi ve aceleci bir *Türk-İslâm Sentezi* oluşturma gayreti gözlenmektedir. Bunun başlıca nedeni yukarıda işaret edildiği üzere *İslâmiyet'in toplumu seferber edebilme gücünden* yararlanmaktır. Bunun iki yönü vardır. Birincisi Osmanlı ülkesi içindeki ve dışındaki Müslümanların desteğini sağlamak; ikinci olarak, militarist bir amaçla, milliyetçiliğin değerleri olan vatan, millet, devlet gibi kavramları cihat, gazilik ve şehitlik gibi aslında İslâmî nitelik taşıyan değerlerle kutsallaştırmaktır. Böylece askerliği sevdiren kutsallığını vurgulayarak, erkeklerin askere gitmesini kolaylaştırmak, askerın komutanına itaatini sağlamak ve askerden kaçmayı azaltmak amaçlanmıştır. I. Dünya Savaşı da aynı şekilde, İttihatçıları ulusçu eğilimlerine rağmen bir Türk-İslâm sentezi vitrini oluşturmaya itmiştir. Cihat ilan edilmesi bunun en tipik örneklerinden biridir. Siyasal iktidarın "ulus ve din kimyası" (Türk-İslâm sentezi) ibtidaîlerin "dinine merbut, vatanını seven, milliyetini tanıyan, münevver vatansever insan" yetiştirme amacıyla bulunabilir.¹⁷⁹

178 İlber Ortaylı, "Osmanlı'da Ulusalçılık", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 1798-1799; İlhan Tekeli, a.g.m., s. 461.

179 Halil AYTEKİN, a.g.e., s. 47.

Eğitimin her aşamasına hakim olma isteğinin bir ifadesi olarak Evkaf Nezaretî'nin denetimindeki dinî karakterdeki “sıbyan” okullarının sayısı bu dönemde oldukça azalmaya başlamıştır.¹⁸⁰ Ayrıca nezaretin idaresindeki okulların Maarif-i Umumiye Nezaretî'nin idaresine alınması için adımlar atılmıştır. İttihad ve Terakki'nin 1916 Kongresi'nde Evkaf Nezaretî'nin okul (*mekâtib-i umumiyye*) açması kanuna aykırı görülmüş ve nezaretin elindeki mekâtib-i umumiyenin Maarif'e devredilmesi kararlaştırılmış, ancak bu karar uygulanamamıştır.

k- Dinî Yükümlülükler - Millî Yükümlülükler

II. Abdülhamid döneminde dinsel yükümlülükleri yerine getirmeye zorlanan öğrenciler, II. Meşrutiyet döneminde ise militer milliyetçiliğin yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlanacaklardır. II. Abdülhamid döneminde “Padişahım çok yaşa!” diye bağırان öğrenciler, II. Meşrutiyet döneminde ilahilerle birlikte vatan ve millet şarkıları söylemeye başlayacaklardır. II. Abdülhamid döneminde dernekleşme tamamen yasakken, II. Meşrutiyet döneminde siyasal iktidarın denetiminde özellikle öğrenciler Güç, Genç ve İzcilik derneklerine üye olmak zorunda kalacaklardır. II. Abdülhamid döneminde askerî öğrencilere bile talimler silahsız veya kurşunsuz yaptırılırken, II. Meşrutiyet'te askerî okullar dışında devlet okullarında okuyan öğrenciler dahi askerlik dersi görececek, silahlı talim ve poligonlarda atış yapacaklardır. Tatiller arasına ilk kez bir “millî” tatil/bayram girmiş; Meşrutiyet'in ilanı “On Temmuz iyd-i millisi” olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu dönemde okullarda ibadet zorunluluğu kaldırılmıştır.¹⁸¹ Din derslerinin saat sayıları düşürülmüş ve içerikleri de değiştirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde dinî içerikli bir ders olan ahlâk dersi bu dönemde “millî” bir içerik kazanmıştır. Örneğin Malumat-ı Ahlâkiyye haftada bir saat olarak dünyevî\toplumsal ve siyasal bir ahlâk olarak işlenmektedir.¹⁸² Ahlâk dersinin içeriğine “fıkr-i teşebbüs”, “tasarruf” gibi konular eklenmiştir. Ahlâk, dinin değil, din ahlâkının bir alt başlığı haline gelmiş ve ahlâkı dinden ayrı bir bilim olarak ele almanın gerekliliği işlenmiştir. Sokrates'ten itibaren ahlâkın dinden ayrı ele alındığı belirtilerek konu Kant ahlâkına kadar getirilmekte ve toplumsal bir olgu olarak ele alınmaktadır.¹⁸³ Ders programlarına “malumat-ı ahlâkiyye, medeniye, diniye veya iktisadiye” gibi değişen adlarla giren bu yeni derste ahlâk, medeni ahlâk, siyasî ahlâk, dinî ahlâk gibi başlıklar altında ele

180 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 295.

181 *Mekteb-i Sultanî Ders Programı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327.

182 Ahmed Cevad, *Musahabat-ı Ahlâkiyye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Maarif Nezaretinin 1330 Müfredat Programına Göre Yazılmıştır, Mekâtib-i İbtidaiyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultanîye Sunuf-i İbtidaiyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur)*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1330.

183 Mim Adil, *Malumat-ı Ahlâkiyye ve Medeniye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1333.

alınmaya başlamıştır. “Ahlâk-ı dinî” adıyla ders programlarına eklenen yeni ders rahatsızlık uyandırmakta gecikmemiş, “ahlâk-ı dinî” terkinine itiraz edilmiştir. İtiraz, ahlâk ve dinin bir olduğu, ahlâkın hiç bir ilkesinin dine aykırı olmadığı, dinin ahlâkın değil, ahlâkın dinin bir dalı olarak ele alınması gerektiği biçimindedir.¹⁸⁴

Din kitaplarında itikatta resmî mezhebin Sünnîlik, amelde ise Hanefîlik olduğu vurgusu devam etmektedir. Ancak meydana gelen değişikliklerin başında, padişah merkezli itaat ve sadakat vurgusunun kalkması gelmektedir.¹⁸⁵ Cihat, özenle işlenen ve kutsallaştırılan bir anlatım taşır.¹⁸⁶

I- Şiîler-Alevîler-İsmailîler-Safevîler-Dervişler

II. Abdülhamid dönemindeki Şiîler ile ilgili klasik anlatımın II. Meşrutiyet döneminde de aynen devam etmesi şaşırtıcıdır. Yavuz Sultan Selim “*devleti meşgul eden İran galesini bertaraf etmek için evvel emirde Anadolu’da mevcut olan kırk bin kadar Şiîyi katlettirerek dâhilî fesadın önünü aldı*”, “*tedib*” etti, “*Anadolu’daki yaklaşık 44.000 İsmailîyi def ettirip kılıçtan geçirdi/öldürdü/katletti*” gibi ifadeler vurgulanmaya devam etmiştir.¹⁸⁷

m- İdeolojik Militan Olarak Öğretmenler, Resmî Bayram, Marş, Obje, Tablo ve Mektep Temsilleri

II. Meşrutiyet döneminde öğretmenler resmî ideolojinin militanı olarak görülmüştür. Öğretmenlerin bir tür rejim militanı olarak algılanması Cumhuriyet döneminde de aynen devam edecektir. Öğretmen okulları parasız yatılı hâle getirilmiş, yatılı olmayan öğrenci kabulü de yapılmıştır. Öğretmenlikten ayrılmak ise güçleştirilmiş, 8-10 yıl arası zorunlu hizmet getirilmiştir. Erkek öğretmen okullarında da “talim ve endâh” dersi eklenmiştir.¹⁸⁸ Öğretmenler üzerindeki kontrol artırılmış, öğretmenlerin yanısıra¹⁸⁹ Öğretmen Okulu öğrenci-

184 Ali Seydi, *Vezaif Nazariyesi Üzerine Müretteb Ahlâk-ı Dinî Ulûm-i Ahlâkiyye-i Kadîme ve Cedîdenin Ahkâm-ı Diniye-i İslâmiyye Suret-i Tatbiki*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329, s. 1-2; İsmail Hakkı, *İlm-i Ahlâk*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330.

185 Yusuf Ziyaeddin el-Üsküdarî, *İlm-i Hal, (Müslüman Çocuk İbtidai Sınıfları İçin Tertip Olunmuştur)*, İstanbul: Keteon Matbaası, 1331.

186 Halim Sabit, *Amelî İlm-i Hal, Üçüncü Kitap, (Bilimum Mekâtib-i İbtidaiyenin Üçüncü Sınıflarında Okuturulmak Üzere Maarif Nezaretince Maa’t-kadîr Birincilikle Resmî Programa İdhal Edilmiştir)*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1331. Cihad için bkz. s. 113-117.

187 Ayın Rıza, *Küçük Tarih-i Osmanî...*, s. 20; Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî...*, s. 24; Ahmed Hilmi, *Resimli ve Haritalı...*, s. 56-58; Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmanî...*, s. 68-69; Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmanî, (Umum Mekâtib-i İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertip Edilmiştir)*, Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328, s. 212.

188 *Darülmuaallimin ve Darülmuaallimat Nizamnamesi’nden* derlenmiştir.

189 Mehmet Ö. Alkan, “İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları 1856-1945”, Mehmet Ö. Alkan, İlter Turan ve Ahmet N. Yücekök, *Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

lerinin de siyasetle ilgilenmeleri yasaklanmıştır. Öğretmen ve öğrencilerin Maarif Nezareti'nin izni dışında her ne amaçla olursa olsun aralarında dernek kurmaları veya dışarıdaki bir derneğe üye olmaları ve siyasal faaliyette bulunmaları yasaklar arasındadır.

Endoktrinasyonun bir parçası olan ders objeleri müfredat programlarında “*Levazım-ı Terbiyeviyye ve Tedrisiyye*” başlığı ile düzenlenmiş, okullarda olması gerekli objelerle bulunacakları yerler ayrıntılı olarak saptanmıştır. Örneğin buna göre zorunlu eşyaların başında bir büyük Osmanlı bayrağı ile küçük Osmanlı bayrakları gelmektedir. Büyük bayrak kapı ya da direk üzerinde asılı duracaktır. “Besmele-i şerif” ise Osmanlı bayrağının altında bir yere konacaktır. Besmele-i şerifin altında okulun adı bulunan levha, onun altında ahlâkî, ictimâî ayet ve hadisler ve Türkçe anlamları yeralacaktır. Sınıflarda kürsü arkasında hâlâ siyasal sistemin başı olarak önem taşıyan padişahın tasviri ve “Padişahım çok yaşa” levhası bulunacaktır. Ayrıca millî şarkı ve marşlar da duvarlara asılacaktır.

Öğrenciler okula ve dersanelere girip çıkarken, ayrıca “gına” ve “müzik” derslerinde ilahiler okuyacak, millî/vatanî manzumeler, şarkılar söyleyecektir. Bazı ders programlarının sonunda şu “ihtar” yer almaktadır: “Her gün sabahleyin sınıfa girildiği ve akşam sınıftan çıkıldığı zaman onar dakika çocuklara ilahiler ve vatanî manzumeler teganni ettirilecektir.” Bazen aynı anda beden hareketleri de yapacaklardır. Daha önce de ifade edildiği üzere Meşrutiyet'in ilanı “On Temmuz ıyd-i millî”si olarak kutlanmaya başlamıştır. Bunun dışında dini bayramlar, kandiller, “cülus ve veladet-i padişahî” tatil günleri olarak belirlenmiştir.

I. Dünya Savaşının sonuna doğru açıklamalı kitapçıklarıyla birlikte dağıtılan ve duvarlara asılması istenen birtakım resimler (tablo/gravür) vardır. Bunlardan ilki, Macar Krallığı'nın kurulmasında Osmanlı Devleti'nin rolünü vurgulayan, Macar kralına taç giydirme törenini resmeden bir tablodur. Bu olayı tasvir eden ve ressam Nazmi Ziya Bey tarafında yapılan tablonun büyük fotoğrafları bütün okullara gönderilmiştir. Ayrıca öğretmenlerin bir padişahın diğer bir padişaha krallık tacı giydirmesinin azimet ve ihtişam açısından önemi, Osmanlı padişahı ve ülkesinin üstünlüğü, azameti, Avrupa krallarının korkusu vb. konularının ayrıntılı olarak anlatmaları istenmiştir.¹⁹⁰ Bu tür etkinlikler savaş ortamı içinde ulusal gururu okşayıcı, özgüveni yükseltmeye yönelik çabalardır. Öğretmene verilen görev “mefahir-i milliyyenin” en güzel örneklerinden olan bu olay ile ilgili “ecdada hürmet ve muhabbeti telkin ederek hissiyat-ı vatanperveranelerini tenmiye” etmektir.

190 *Mekâtibe Tevzi Edilen Resm-i Tetwic Levhası Hakkında İzahat-ı Tarihiye ve Terbiyeviye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333; *Maarif-i Umumiye Nezaret Tarihi Levhalar Külliyyatı*, Aded: 1, özellikle s. 8-14.

Endoktrinasyon araçlarından biri de “mekteb temsilieri” dir. I. Dünya Savaşı sırasında Eğitim Bakanlığı tarafından okullarda mektep temsilieri yapılması konusunda düzenleme yapılmıştır. Temsiller aracılığı ile ulusal duygu ve heyecanların öğrencilere aşılanması amaçlanmıştır. Bu nedenle temsilierin daha çok tarihi olaylardan seçilmesi, vatan ve millet duygularını coşturması istenmiştir.¹⁹¹

n- II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim

II. Meşrutiyet döneminde eğitime, -dönemin bakanlarından Satı Bey’in “Tuba Ağacı” şeklinde ifade ettiği gibi- sultanî ve yüksek okullara daha fazla önem verilmiştir. Kızlar için ilk kez rüşdiye sonrası idadî, sultanî düzeyde okul açıldığı gibi bir de kızlara mahsus üniversite kurulmuştur. Özel eğitimin de hız kazandığı bu dönemde, II. Abdülhamid döneminde devralınan eğitim sisteminin eksiklikleri giderilmeye, daha merkezî bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. Dönemin bir diğer özelliği de 1912 yılında rüşdiyelerin kaldırılarak ibtidaîlerle birleştirilmesidir.

Tanzimat’tan beri uygulanamayan ilkokulun zorunluluğu ilkesi kısmen de olsa bu dönemde gerçekleştirilebilmiş, bu amaçla okul çağına gelen çocukların listeleri çıkarılmıştır. Mülkî amirlere bu konuyu izlemeleri için yetki aktarılmış, çocuğunu okula göndermeyen velilere mahkeme kararı olmaksızın bu konuda oluşturulan tedris meclisleri aracılığı ile para ve hürriyeti bağlayıcı cezalar verme yetkisi tanınmıştır. II. Meşrutiyet’in bir diğer yeniliği, ilkokulun zorunlu olmasının yanı sıra, parasız olması, masrafların devlet tarafından karşılanması prensibinin kabul edilmiştir. 1913 yılında çıkarılan bir geçici kanunla 7-13 yaş çocuklar mecburî eğitime tabi tutulmuştur. Yaş sınırı, koşullara göre 16 yaşına kadar uzayabilmektedir.

İbtidaî öğrenimi altı yıl olarak belirlenmişti. Ancak bu süre taşrada yörenin koşullarına göre karma okullarda okuyan kız çocukları için dört yıla, yalnız kızlara ait okullarda ise beş yıla indirilebiliyordu. İbtidaîler kendi içinde ikişer yıllık üç dönem halinde aşamalandırılmıştır. Birincisi “devre-i ibtidaîyye” yani ilk devreydi, ikincisi “devre-i vasatiyye” yani orta devre ve sonuncusu da “devre-i âliye” yani yüksek dönemdir. Birinci devreye 7 ve 8 yaşlarındaki, orta devreye 9 ve 10 yaş, yüksek devreye ise 11 ve 12 yaşlarındaki çocuklar devam edecektir.

Bu okulların bir ideal olarak 6 sınıflı ve altı öğretmenli olması tasarlamış, ancak uygulamada öğretmen yetersizliği nedeniyle amaca ulaşmak olanaklı olmamıştır. Bu nedenle okullar altıya ayrılmıştır. Bunlar bir dersaneli ve bir öğ-

191 *Maarif-i Umumiye Nezareti Mekteb Temsillerinin Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.

retmenli okullar, iki dershaneli ve iki öğretmenli okullar, üç dershaneli ve üç öğretmenli okullar, dört dershaneli ve dört öğretmenli okullar, beş dershaneli ve beş öğretmenli okullar ve son olarak altı dershaneli ve altı öğretmenli okullar olarak sınıflandırılmıştır.

İbtidailerden sonra tâli (ikinci basamak) eğitimin ilk aşaması olan idadiler gelmektedir. İdadilere yaşları 10-15 olan ibtidaî mezunları ile yaşları 13-18 olan rüşdiye mezunları devam etmektedir. Vilayet ve bağımsız sancak idadileri tek devreli ve dört yıllıktır. İki devreli olanlar ise rüşdiye kısmı ile birlikte yedi yıllıktır. Liva idadileri iki farklı kategoride düzenlenmiştir. Birincisi bağımsız idadiler denilen iki yıllık idadiler, diğeri ise rüşdiyeli olan ve beş yıllık idadilerdir. Son olarak İstanbul idadileri gelmektedir ki iki devreli altı yıllık bir eğitim vermektedirler.

Sultanîler 7-20 yaş arası öğrenci almakta ve üçe ayrılmaktaydılar. Tam devreli sultanîler 12 yıllıktı ve iki devreye ayrılmıştı. İlk kısım beş sınıflık “tahsil-i ibtidaîye” yani ilköğrenimdir. İkinci kısma ise “tahsil-i tâliye” deniyordu. Tahsil-i taliye de ikiye ayrılmıştı. İlk dört yıla “devre-i evvel” (ilk devre), son üç yıla ise “devre-i sani” (ikinci devre) deniyordu. Devre-i sani kısmı ise edebiyat ve fûnun olarak ikiye ayrılıyordu.

İkinci tür sultanîler yedi yıllıktı. İbtidaîye kısmı olmayan bu okulların ilk dört yılı rüşdiye son üç yılı ise âli olarak adlandırılıyordu.

Son olarak II. Meşrutiyet'in yeniliklerinden olan kız (*inâs*) sultanîleri açılmıştır. Bunlar da ikiye ayrılıyordu. İlki yüksek öğrenime açık ve tek devre halinde on yıllık eğitim veren bir biçimde tasarlanmıştı. İkincisi ise altı yıllık meslek sultanîleriydi.

o- II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Verileri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maarif-i Umumiye Nezareti içindeki istatistik birimi yeniden oluşturulmuştur. İstatistik dairesinin 1911 (1327) yılında 1323/1324 ve kısmen 1325/1326 ders yıllarına ait bir istatistik kitabı yayınladığı belirtilmektedir. 1323/1324 yıllarına ait olanı muhtemelen bizim II. Abdülhamit dönemi için değindiğimiz ve malî 1326 salnamesinde/yıllığında yer alan istatistik olabilir. -Ama biz diğerini göremedik.- Kısa süre sonra istatistik idaresi kapatılarak 1914 (1330) yılında “İhsaiyat Kalemi” oluşturulmuş; Teşkilat Nizamnamesinin on ikinci ve on altıncı maddelerinde belirtildiği üzere eğitim ve okullara ait bütün istatistiklerin toplanması, telif edilmesi ve yayınlanmasıyla görevli kılınmıştır. Bu amaca uygun olarak 1912/1913 (1328/1329) ders yılından başlayarak harita ve levhalardan başka kırk beş büyük sayfadan oluşan ve içinde “mekâtib-i ibtidaîye”, “darümualliminler”, “mekâtib-i sultaniyye”, “mekâtib-i idadiyye”, “mekâtib-i taliye-i hususiyye”, “mekâtib-i âliye” ve “Müze-i Hümayun” ile “nezarete merbut kütübhaneler”e ait istatistikî bilgiler yer

alan yedi kısımdan oluşan ilk kitap yayınlanmıştır.¹⁹² Bu istatistikte okul, öğrenci ve öğretmen sayılarıyla özel Müslüman ve yabancı okulları hakkında bilgiler verilmekte, okulların yıllık masrafları konusunda tablolar yer almaktadır.

İkinci istatistik kitabı 1913/1914 (1329/1330) yıllarına ait olanları içermektedir. Bu kitap Osmanlı döneminde yayınlanan en ayrıntılı, en çok veri ve bilgiyi içeren kaynak niteliğindedir. Bu istatistik kitabında yer alan veriler şunlardır:

(...) mekâtib-i ibtidaiyye-i umumiyyenin -dershane ve mualliminin adedi, kable'l-inkılab ve bade'l-inkılab tesis ve küşad edilmiş olmak ve mekâtib ebniyesinin keyfiyeti ve cihet-i aidiyeti itibariyle- miktarına, mekâtib binalarının kıymetine, mekâtib-i ibtidaiye için senevî verilmiş olan icârâta, 1329-1330 senesinde mekâtib-i ibtidaiyye-i umumiyyeden bi't-tasdikname neş'et eyleyen ve terfih-i sınıf eden ve edemeyen şakirdân miktarına, mekâtib-i mezkure muallimininin menşelerine dair malumat olduğu gibi mekâtib-i ibtidaiyye-i ecnebiyye-i ihşaiyatı dahi münderic bulunmuştur. Bundan maada 329-330 senesi sinn-i mükellefiyet-i tahsilde bulunan etfal-i müslime ile bunlardan mektebe müdâvim ve gayrımüdâvim olanların mikdarını ve henüz mektebi olmayan kurânın adedini ve vilayat, liva ve kaza merkezlerinde bir dershaneli ve bir muallim veya muallimeli olmak ve her biri elli şakird istiaib etmek üzere daha ne kadar mektebe ihtiyaç bulunmakta idüğünü kaza itibariyle mübeyyen ve 31 sahifeden müteşekkil bir cetvel ilave olunmuştur.¹⁹³

Farkedileceği üzere bu dönemde hazırlanan ve yayınlanan istatistikler, önceki istatistiklere oranla daha fazla bilgi ve ayrıntı içermektedir. Bu sayede ilk kez Osmanlı Devleti'ndeki okullaşma oranlarına ilişkin bilgi edinebilmekteyiz. Aynı şekilde çeşitli okullarda okuyan öğrencilerin ve görevli öğretmenlerin sosyo-ekonomik kökenleri konusunda bilgi sahibi olmamız mümkün olmaktadır. Böylece eğitime yönelen toplumsal kesimin ve görev yapan öğretmenlerin sosyo-ekonomik kökenleri konusunda yorum yapabilmek de olanaklı hale gelmektedir. Diğer yandan bu istatistikler Osmanlı Devleti'nin sonu anlamına da gelen I. Dünya Savaşının hemen başında derlenmiştir. Bunun anlamı 1839 yılında başlayan modern/kamusal eğitim sürecinin Osmanlı İmparatorluğu açısından geldiği aşamayı ortaya çıkarmaktadır.

192 *Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi: Nezarete Merbut Mekâtib-i Umumiyye ile Mekâtib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüb-hane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak Birinci Def'a Neşr Edilmiştir*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1334, s. 1. Bu kaynak yakın zamanlarda yayınlanmıştır. Bkz. Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler*, 1996, c. XVII, sy. 21, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s.127-143 ve tablolar.

193 *Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi: 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak İkinci Def'a Neşr Edilmiştir*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1336, s. 1.

Bu dönemde yayınlanan iki istatistik kitabı ise şunlardır:¹⁹⁴

- *Maarif-i Umumiyye Nezareti İhsaiyat Kalemi: Nezarete Merbut Mekâtib-i Umumiyye ile Mekâtib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütübhane-i Umumînin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1334.
- *Maarif-i Umumiyye Nezareti İhsaiyat Kalemi: 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiyye İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1336.

Bu istatistiklerin yayınlanabilmesi için I. Dünya Savaşının bitimini beklemek gerekecektir. Basılı kaynaklar dışında arşiv kaynaklarını kullanılarak II. Meşrutiyet dönemi eğitim verilerini kullanan araştırmalar da yapılmıştır.¹⁹⁵ Ayrıca, özellikle İstanbul'a ilişkin eğitim rakamları konusunda bilgi edinmek için, bu dönemde İstanbul'a özgü yayınlanan istatistik kitapları da kullanılabilir kaynaklar arasında yer almaktadır.¹⁹⁶

p- İmparatorluk'tan Ulus Devlet'e Geçerken

Geçiş dönemi, İmparatorluğun dağılmakta olduğu, Ulusal Mücadelenin başladığı ve iki (İstanbul ve Ankara) hükümetin, iki eğitim bakanlığının olduğu bir evredir. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ardından 3 Mayıs 1920 tarihinde, Maarif Vekâleti'ne de yer verilen, 11 bakandan oluşan "icra ve killeri heyeti" kurulmuştur. Hazırlanan ilk hükümet programında eğitimin "millî ve dinî" bir karakterde olacağı vurgulanmıştır. Ankara Hükümetinin eğitime verdiği önemin bir göstergesi olarak henüz Ulusal Mücadelenin sürdüğü, Sakarya Muharebesinin yaklaştığı günlerde 16 Temmuz 1921 tarihinde ilk Maarif Kongresi toplanmıştır.

Bu sırada İstanbul Hükümetinin Eğitim Bakanlığının onayı ile yazılan ders kitaplarında ulusçu vurguların ağırlığı dikkat çeker. Bunlardan biri olan ve İstanbul'un işgali sonrasında ilkokullar için yayınlanan Ahmed Rasim'in kitabında II. Meşrutiyet dönemi tarih ders kitaplarında yer alan konular aynen anlatı-

194 Biz bu kitaplardan ikincisi olan 1913/1914 yılına ait istatistiği daha önce sözünü ettiğimiz çalışmamızda verdik.

195 Böylesi bir kaynak için bkz. Halil AYTEKİN, *a.g.e.*

196 *İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, (İstatistik Şubesinde Tertib ve Tanzim Edilmiştir)*, Dersaadet: Arşak Goroyan Matbaası, 1912; *1329 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, (Şehremaneti İstatistik Şubesinde Tertib ve Tanzim Edilmiştir)*, Dersaadet: Matbaa-i Arşak Goroyan, 1330; *1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, (Şehremaneti İstatistik Şubesinde Tertib ve Tanzim Edilmiştir)*, Dersaadet: Matbaa-i Arşak Goroyan, 1331.

197 Ahmed Refik, *Küçükler Tarih Dersleri Yeni Osmanlı Tarihi, (Devre-i Mutavassıta-İkinci Sene)*, (Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Encümenince Tedkik Olunduktan Sonra Umum Mekâtib-i İbtidaiye Sınıflarına Kabul Edilmiştir), İstanbul: Kütübhane-i İslâm ve Askerî, Matbaa-i Orhaniye, 1336, s. 46-52.

lır.¹⁹⁷ Ancak Balkan Savaşının ciddi kayıpları belirtilirken Türk ulusçuluğu ile ilgili gelişmeler üzerinde durulacaktır. “Bu büyük felaket bizde derin bir milliyet fikri uyandırdı. Memleketi ancak milletimize muhabbet, Müslümanlığa hürmet sayesinde kurtarmak kabil olduğu anlaşıldı. Bütün Türkleri Müslümanlıkla birbirine bağlamak, Türklük fikrinin ilerlemesine çalışmak lüzumuna kanaat hasıl oldu” ifadesi artık ulus vurgusunun tam anlamıyla öne çıkmasıdır. Burada dikkat çekici nokta Türklük ile Müslümanlığın birlikte işlenmesidir. I. Dünya Savaşının ilanı ile beraber “milletin başına bela olan kapitülasyonların kaldırılması” ve savaşın anlatımı ile devam eden kitap şu satırlarla son bulur: “Memleketimiz büyük bir felakete uğradı. Sevres Muahedesi ile vatanımızın en güzel parçaları Yunanlılara verildi. Edirne, İzmir elimizden çıktı. İstanbul beynelmilel bir idare altına girdi (1337).”¹⁹⁸

Bu konudaki ikinci örnek olan Köprülüzade Mehmed Fuad’ın sultaniler için yayınlanan ders kitabında ulusçuluk çok daha açık olarak işlenmektedir.¹⁹⁹ Bu siyasal kaos ortamında tarih dersleri *Millî Tarih* adı ile okutulmaktadır. Kitabın, II. İnönü zaferinden sonra yine İstanbul’daki Maarif Nezareti’nin onayı ile hazırlandığı anlaşılmaktadır. “Dinimiz Milletimiz” başlığı ile başlayan kitap dil, tarih ve duygu ekseninde bir ulus tanımı yapılmaktadır.

Milletimiz: İnsanların yalnız dini değil bir de milleti vardır... İşte biz de *Türkün* (sic.) Devletimiz *Türk Devleti*, Milletimiz *Türk Milleti*dir. Kendimize mahsus güzel bir dilimiz var ki ona *Türkçe* diyoruz. Devletimizin hudutları dışarısında bizim gibi “Türkçe” konuşan milyonlarca kardeşimiz vardır ki onlar da bizden farksızdır. Biz hep birden “Büyük Türk Milletini” teşkil ediyoruz. (s. 3-4)

Eser Türklüğe İslâmiyet’i yüceltici bir rol verilerek yazılmıştır. Ama İslâmiyet’in ortaya çıkması bir meşruluk kökeni olarak yine anlatılmaktadır. Selçukluların Türklüğü vurgulandıktan sonra “İslâmiyet onların kılıcı sayesinde parladı. Yaptıkları medreseler, hastaneler, kütüphanelerle İslâm medeniyetini yükselttiler” ifadesi yer alacaktır. Anadolu’nun Türkleştirilmesi de Selçukluların başlattıkları bir süreçtir.²⁰⁰ Osmanlıların Türk soyundan gelmesi, Sultan Selim’in İran seferi ve İran hükümetinin Anadolu’yu “Kızılbaşlaştırma” faaliyeti anlatılır ama Şiilerin katli anlatılmaz (s. 52). Tarih bir padişahlar tarihi değil olaylar tarihi olarak yazılmıştır.²⁰¹ İlginç olan noktalardan biri, bu “geçiş” kita-

198 Ahmed Refik, *Küçüklerle Tarih Dersleri Yeni Osmanlı Tarihi...*, s. 55.

199 Köprülüzade Mehmed Fuad, *Millî Tarih, (Mekâtib-i Sultaniyeye ve Mekâtib-i İbtidaiye Devre-i Ula İkinci Sınıflarına Mahsusdur)*, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1337.

200 Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, s. 33-37.

201 Örneğin II. Mahmud veya Abdülmecid bir başlık olarak seçilmemiş, bunların yerine Mustafa Reşid Paşa başlık olmuştur. Aynı şekilde Midhat Paşa başlık, “Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet”, “İstibdad İdaresi”, “Kanun-i Esasî İlanı”, “Midhat Paşa’nın Şahadeti” alt başlık olmuştur.

bında artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden söz edilmemesidir.²⁰² Kitap Yunanlıların Anadolu'daki zulmünden bahsettikten sonra şu satırlarla son bulur. "Giriştığımız bu istiklal mücadelesinde Allah yardımcımız olsun!"

3- Cumhuriyet: Türk-İslâm Sentezinden Türk Ulusçuluğuna

Bir ideoloji olarak Tanzimat döneminde ortak vatana yurtseverlikle bağlı Osmanlıcılık, II. Abdülhamid döneminde İslâm-Türk Sentezi ve II. Meşrutiyet döneminde Türk-İslâm Sentezi geliştirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise ulus-devlet gerçeğine uygun, onunla örtüşen bir Türk ulusçuluğu ideolojisi oluşturma gayreti vardır. Cumhuriyet'in Türk ulusçuluğu hukuksal, kültürel ve ırksal bir pragmatik bileşim üzerine kuruludur. Tekparti dönemi boyunca değişik zamanlarda bu bileşimdeki bir öge diğerlerine göre daha ağır basmıştır. Çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte "İslâm" bu bileşime yenden bir öge olarak katılacak, Türk-İslâm Sentezi yeni bir formülle oluşturulacaktır. Ancak II. Meşrutiyet dönemindeki Türk-İslâm Sentezinin sonraki dönemlerden en önemli farkı, İslâm'ın ikinci plana itilmiş, gerektiğinde ve gereğince kullanılmış olmasıdır.

a- Din Kültüründen Laikliğe

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da dinden ani ve keskin bir kopuş yaşanmamıştır. Ancak ders programlarında yer alan dersler bir din kültürü içeriğinde anlatılmaya, adı konmamış bir laiklik vurgulanmaya başlamıştır. Ders program, müfredat ve kitaplarında İslâmiyet'in etkisi sürmektedir. Örneğin üç senelik idadî ders programında "ulûm-ı diniye", sultanilerde ise "Kur'an-ı Kerim" ve "malumat-ı diniye" "ulûm-ı diniye ve siyer" dersleri bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra hazırlanan ilk ders programında da din dersleri yer almaktadır. Erkek ve kız ilk mekteplerinde "Kur'an-ı Kerim ve din dersleri" adlı ders ilk sınıf hariç dört yıl boyunca haftada 2 saat okutulmaktadır. Bu derslerde Kur'an-ı Kerim'in okunmasının yanısıra İslâm'ın şartları ve ibadet konuları işlenecektir. Ayrıca din bilgisinin sınırı Hazret-i Peygamber ilgili anlatımlarla sınırlıdır: "Muallim, münasebet düşürdükçe Hazret-i Peygamber'in menakıb-ı seniyyesini izah ederek İslâm muhabbetini çocukların kalbinde yaşatacaktır."²⁰³ Bu kısa süre içinde "resmî mezheb" konuların içinde yer almaz. Bir süre sonra, 1927 yılında değişikliğe uğrayan ders programlarında din dersi devam etmekte, ama içeriğinde laikliği vurgulayan bir değişime rastlanmakta-

202 "Nihayet Rumeli'de kurulan gizli bir cemiyetin teşvikiyle millet ayaklandı, 10 Temmuz'da Meşrutiyet yeniden ilan edildi" denecektir (s. 63). İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet ve sonrasında da anılmaz. Savaşa girmenin gereksizliğinden söz edilir (Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*).

203 *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Dairesi, İlk Mektebler Müfredat Programı, [İç kapakta İlk Mekteblerin Müfredat Programı], İstanbul: Matbaa-i Amire, 1340, s. 13-14.*

dır. Ancak genel siyasal dönüşümün önemli bir parçası olan laiklik yönündeki değişime uygun biçimde kısa süre sonra ilkokullardan din dersi kaldırılacaktır.²⁰⁴ Aynı şekilde ortaokullarda da din dersine rastlanmayacaktır.²⁰⁵ Cumhuriyet'e değin eğitim düzenine bakıldığı vakit, bir yandan dinî, diğer yandan da çağdaş eğitim veren kurumları vardır. Cumhuriyet'in ilanından önce yapılan bir tespitle "çağdaş" eğitim kurumlarının "avam, havas, ilmiyye, sufiyye, mülkiyye, seyfiyye gibi birbirine yabancı hatta düşman" sınıflar yetiştiren bir sistem olduğundan yakını olarak bu usulün terk edilmesi ve bunun yerine "vatan-daş" yetiştiren bir genel eğitimin kurulması istenecektir.²⁰⁶

b- Büyük Türk Ulusu

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ders kitaplarında Türklük son derece net bir şekilde vurgulanmıştır.²⁰⁷ Artık devletin tarihsel kaynağı İslâmiyet'in ortaya çıkması değil, Orta Asya erken Türk tarihidir. Türkler, dünyanın en eski uygarlıklarından bir olarak belirtilmektedir. İslâmiyet Türkleri değil, Türkler İslâmiyet'i yükseltmişlerdir. Tarih ders kitaplarındaki bir başka değişim yakın dönem siyasal gelişmelerle ilgilidir. Cumhuriyet'in kuruluşuna giden I. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler ve Ulusal Kurtuluş Savaşının kahramanları -başta Mustafa Kemal olmak üzere İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir, Kazım Orbay gibi isimler- tarih kitaplarında yerlerini alacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adı geçmeyecek, İmparatorluğun batışında dolaylı olarak anılacaktır. 31 Mart hadisesi "irticaî" bir ayaklanma olarak gösterilecektir. Ders kitaplarında dinsel açıklama ve meşrulaştırma ifadeleri -birkaç cümle dışında kalmamıştır. Tarih derslerinin, ilkokulların müfredat programında sınırları belirtilmiştir. Bu derslerde "bilhassa Anadolu'da millî hareketlerin başlamasıyla, Cumhuriyet'in ilanına kadar geçirdiğimiz millî intibah devrine en fazla ehemmiyet verilecek, bu devrin kahramanlık menkıbeleri, büyük şahsiyetleri anlatılacaktır". Cumhuriyet'in siyasal toplumsallaşma sürecinde özen gösterdiği konulardan biri de eski rejimle ilgili değerlendirmelerdir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet'ten devralınan "eski istibdadın kötülükleri, ferdi saltanatın zulümleri"nin yanısıra "sarayın sefahatine, sair unsurlardan gördüğümüz fenalıkların teşrihi-ne, Ruslarla ettiğimiz harbler"e ilişkin başlıklar yer almaktadır. Cumhuriyet'te artık Türk tarihi anlatılmaktadır. Bu bağlamda tarihin işlenişi sırasında da "es-

204 Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, *İlkmektepler Talimatnamesi*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1929; ayr. bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İlkmektep Müfredat Programı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

205 *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, Ortamektep Müfredat Programı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

206 Bkz. Ali Haydar, a.g.m., s. 145-146.

207 Bu konuda bkz. Jessica Selma Tiregol, "The Role of Primary Education in Nation-Satate-Building: The Case of The Eary Turkish Republic (1923-1938)", Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1998.

ki Türklerin hayat ve medeniyetleri ile İslâmiyet'e hizmetlerinin yanısıra her çağdaki Türklerin durumu" ayrıca işlenecektir. Bu arada İslâm'da "cumhuriyet ve mutlakiyet" devirleri de işlenecek konular arasına alınmıştır. Fransız İhtilali ve milliyet nazariyeleri ele alınacaktır. Tarih derslerinin içerikleri çizilirken "Rusya"nın düşmanlıkları özellikle belirtilmiştir. Bunun dışında "Sarayın hıyanetleri, Millî İntibah Devri, İstiklâl Harbi, Yeni Türkiye Devletinin kuruluşu, bugünkü Türk alemi (...)" anlatılacak başlıklar arasındadır.²⁰⁸ Ders kitaplarında da aynı konular ayrıntıyla işlenmekte, padişahlık ve özellikle son padişah Vahdettin, Damat Ferid Paşa ve hükümeti "hain" odaklar olarak gösterilmektedir. Yine dönemin başlarında Türkiye'deki Türklerle, Türkiye dışındaki özellikle de Musul ve Halep'teki Türklerin birleşeceği umudu ders kitaplarında öğrencilere aktarılmaktadır. Fransız Devrimine verilen önem II. Meşrutiyet'te olduğu gibi devam etmektedir. Üzerinde durulan bir başka tema Anadolu'nun Türklerin vatanı olduğu konusudur. Tarih ders kitaplarında Yavuz Sultan Selim anlatılırken İran ile mücadele anlatılacak ancak ne "Kürdistan" kelimesi ne de Şii, İsmailî, Kızılbaş veya Alevî sözcükleri kullanılacak, bunların öldürülmelelerinden söz edilmeyecektir.²⁰⁹ Siyasal kültürü en iyi yansıtan *musahabat-ı*

208 *İlk Mektepler Müfredat Programı...*, s. 23-25.

209 Muallim Ahmed Halid, *Bizim Tarih, (Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince İlk Mekteplerin Beşinci Sınıfları İçin Kabul Edilmiştir)*, Üçüncü tab'ı, İstanbul: Amidi Matbaası, 1341/1925. Artık tarih dersleri Türk Tarihi olarak okutulmaktadır. Son dönem Osmanlı siyasal tarihi, İttihat ve Terakki'siz bir tarihtir. Meşrutiyet'in ilanındaki rolü hiç belirtilmemiştir. Vahdettin ve Ferit hainlik simgesi olarak gösterilmektedir. Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu, İstanbul'da toplanan son meclis, Millî Misak ve Sevr Antlaşmasının imzalanışı, Cumhuriyet'in kuruluşuna giden yolun ara evreleridir. Büyük Millet Meclisi'nin, "Büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri"nin yanı sıra "Sevgili İsmet Paşa", Fevzi Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Kazım Paşa gibi Kurtuluş kahramanlarının fotoğrafları yer almaktadır. Kitabın sonunda Dünya'da Avrupa ve Asya'da onmilyonlarca Türkün yaşadığı, ancak onların bağımsızlıklarına sahip olmadıkları yazılmıştır. Rusya ve İran'daki Türkler, gözlerini Bağımsız Türkiye'ye çevirmişlerdir. "Hudutlarımızın pek yakınında, Halep ve Musul taraflarında henüz Ana Vatanı kavuşmayan bir takım Türk vatandaşlarımız da vardır. Yakın bir âtidede uzak ve yakın kardeşlerimizi Türkiye Cumhuriyeti bayrağı altında toplu göreceğimizden eminiz" ifadesi henüz Musul Sorununun çözülmediği bir tarihte yazılmıştır (s. 126). Bu kitapta müfredat programı gereği "Fransız İhtilali sonrası milliyet nazariyeleri" de işlenmektedir.

Bir başka örnek İhsan Şerif'in *Cumhuriyet'de Tarih, Maarif Vekâleti Celilesi Millî Talim ve Terbiye Dairesininin 119 Numerolu ve 10 Ağustos 1927 Tarihli Kararı ile İlk Mekteplere Kabul Olunmuştur* (İstanbul: Türk Matbaası, 1927-1928) adlı ders kitabıdır. Türklerin ilkçağı artık dünya medeniyetleri arasında sayılmaktadır. Türklerin yayıldıkları alan, eski Türk abideleri, eski Türklerin hayat, adet ve medeniyetleri ile başlayıp İslâmiyet'i kabul etmeleriyle devam etmektedir. Bahr-i Hazer'den Çin'e, Sibiry'a'nın cenubundan Himalaya Dağları'na, Ural Nehri'nden Balkaş Gölü'ne kadar yayılan bu geniş sahada yüce dağlar, nihayetsiz çöller, münbit köşeler vardır. İşte buralar Türklerin ilk "İli", ilk "Yurd"udur. Türklerin o dönemden bıraktığı şaheserlerin başında "Çinli'lere yaptırtdıkları Çin Seddi geliri! Dünya Türklüğü içinde Anadolu Türklüğünün öneminden söz edildikten sonra "Cumhuriyeti kuran Anadolu Türkleridir. Fakat kan veren, can veren Türklüğü öldürmek isteyenleri öl-

ahlâkiye ve *malumat-ı vataniyye* dersleri ise artık “cumhuriyet” değerlerini aktarmaya başlamıştır. Bir yönüyle II. Meşrutiyet’teki müfredat ve kitaplardan meşrutiyet çıkmış, cumhuriyet girmiştir. “*Vatan, millet, devlet, hükümet, millî hakimiyet, hükümet-i meşruta ve cumhuriyet, ne için Cumhuriyet en iyi şekli-i hükümettir. Cumhuriyetin halkına temin ettiği faideler, halkın ve millî istiklalin düşmanları*” gibi konular işlenecektir. Milli kurtuluş ve istiklal mücahadesinin tarihçesi, Cumhuriyet, Cumhur reisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi en önemli değer ve kurumlar olarak verilmektedir. Bu derslerin amacı “gençlere Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde hakim olması lazım gelen ahlâk esaslarını telkin etmek”tir.

Cumhuriyet katılımcı, eleştiren, tartışan bir öğrenci arzulamaktadır. Aşağıdaki alıntı bunun bir örneğidir.

Cocuklardan körükörüne itaat ve inkiyad isteyen, onları lüzum ve hikmetini anlamadıkları sıkı bir nizam ve mücazat silsilesiyle tahdit ve tekyid eden, şahsiyet ve seciyelerinin inkişafına müsaade etmeyen, teavün ve tesanüt hislerinin tesisine imkân bırakmayan mekteb, ancak mutlakiyet idaresinin istedi-

düren, bitiren de ‘Koca Gazi’dir. Bunu hiç, hiç unutmak gerekir” (s. 64) ifadesi yer almaktadır. Asya’nın en eski ve en medeni kavminin Türkler olduğunun kanıtı Kültigin yazıtlarıdır (s. 67). Türklerin İslâmiyet’i kabul etmeleri sonrasında onun en fedakâr en birinci savunucusu oldukları belirtilir (s. 68). Anadolu ise en eski Türk devletlerinden birinin kuruluşuna tanıklık etmiştir. “Türkler daha binlerce sene evvel Anadolu’ya gelmişler, Kastamonu’dan Trabzon kıyılarına kadar o geniş yerlere yerleşmişler, bir Türk devleti kurmuşlar idi. Bunlar ‘Koman’ Türkleri idi...” (s. 70). Bunları Asurlular yıkmıştır. Ancak Anadolu asil sahibini tekrar bulmakta geçikmez: Bunlar Oğuz Türklerinden Tuğrul Bey komutasındaki Türklerdir. Bu ifadeler, Anadolu’nun Türk toprağı olarak meşrulaştırılmasının tarihsel gerekçesidir. Cumhuriyet’in tarih orijini İslâm öncesi Türk tarihidir. Eski Türkler, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu biçiminde evreleşen bir tarih vardır. İslâmiyet bu süreçte artık devre dışı kalmaktadır. II. Abdülhamit ve dönemi son derece kötülenmekte, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin inkılâbı yaptığını ancak iyi hükümet edemediği vurgulanmaktadır. Devleti harbe İttihad Terakki’nin soktuğu, harb sırasında her cephede Türklerin büyük başarı gösterdiği, ancak Almanların kötü idaresi sonucu Türklerin çok kayıp verdikleri, İttihad ve Terakki kumandanlarının İstanbul’dan kaçtıkları, anlatılır (s. 112-127). Anadolu hareketini, Kurtuluş Savaşını ve Ulusal Devleti yücelten gelişmeler ön plana çıkarılmaktadır. Ahmed Refik, *Umumî Tarih, (Kurun-ı Cedide, Asr-ı Hazır İlk Mekteb-Beşinci Sınıf Maarif Vekâleti Tarafından Bütün İbtidâilere Kabul Edilmiştir)* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1341) adlı kitapta tarih bir ulusçuluk ve uluslaşma tarihi olarak ele alınmıştır. Bu tarihin içinde yer alan kişi ve olaylar ulus ve ulusal duygu ve ulusçuluk ekseninde değerlendirilmektedir. Örneğin Tanzimat bir Batılılaşma hareketi olarak görülmektedir. “Tanzimat ricalî, Türkiye garplılaşmadıkça yaşayamayacağını anladılar” (s. 153) cümlesi ile olumlu bir bakış ama, “Tanzimat, Garbi sadece taklide yaradı. Millî hiç bir gaye temin edemedi” ifadesi ile de en büyük eksiklikleri vurgulanmaktadır (s. 154). “Türkiye’de yaşayan milletlerin milliyet hissiyle uyandıkları bir sırada, Türkiye’de bu hissi öldüren, Abdülhamid idaresi oldu” (s. 172) veya “Abdülhamid, vatan ve milliyet hislerinin, kendi saltanatı aleyhinde olduğuna kanaat etti” (s. 173) gibi ifadeler de II. Abdülhamid’in neden sevilmediğinin kanıtıdır.

ği fertleri yetiştirebilir. Çocukları mektebin maddî ve manevî hayatıyla alakadar olan bütün meselelerin münakaşasına ve halline iştirak ettirmek, kendilerine idrak ve kabiliyetleri nisbetinde vazifeler tevdi etmek, hürriyetlerini istimal, şahsiyetlerini inkişaf ettirecek fırsat ve imkânlar hazırlamak lazımdır.

Cumhuriyet vatandaşlarının görevleri ise şu şekilde sıralanmıştır: *Türkiye cumhuriyetinin kanunlarına itaat, vergi, askerlik borcu. Müdafaa-i milliye, lüzum ve ehemmiyeti. Türk sancağına hürmet. Vatanperverlik. Vatana karşı fedakârlık. Cumhuriyet idareyi müdafaa için bezl-i nefis. Millî iktisad misakına riayet.*²¹⁰

Militer ulusçuluğun devam etmesi sonucu, Eğitim Bakanlığı bütün okullarda izcilik teşkilatı kurmuştur. Ders programlarında, *terbiye-i bedenîyye* dersleri içindeki oyunlarda askerî nitelikli oyunlar ve ayrıca "*Nişan Tüfengi ile Endaht*" II. Meşrutiyet'de olduğu gibi devam etmektedir.²¹¹

İlkokul programlarında 1927 yılında değişiklik yapılmıştır. İlkokulun iyi vatandaş yetiştirmek amacı vurgulanan bu değişiklikle ilkokullar iki devreye ayrılmıştır. İlk devrede "tabiat tetkiki, ziraat ve hıfzıssıhha, coğrafya ve tarih ile muhabat-ı ahlâkiye ve malumat-ı vataniyye" dersleri "hayat bilgisi" adı altında birleştirilmiştir. İkinci devrede de eski programdaki "malumat-ı vataniye" dersinin adı "yurt bilgisi" olmuştur. Bu derslerle birlikte konular arasına "reis-i cumhurumuz" Mustafa Kemal de işlenecek konular arasında girmiştir. İkinci devrede tarih dersinde eskisinden daha ayrıntılı bir Türk tarihi işlenmektedir.²¹²

c- Ulusal Egemenlik ve Tam Bağımsızlık

Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce Ulusal Kurtuluş Savaşının "ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık" sloganları yeni ulus-devletin eğitim siteminde aktarılacak ana siyasal değerlerin başında gelecektir.

Maarif Vekâleti'nin 8 Mart 1339 tarih ve 3952/348 sayılı bildirisinde eğitim amaçları açıklanmıştır. Buna göre; birinci olarak dış düşmanların çokluğu, ülke içinde güçlü bir ulusal duyguyla birlik olmayı gerekmektedir. Kanaat ve meslek farklarının millî kardeşliğe ve memleket sevgisine zararı olmamalıdır. İkinci olarak yakında yapılması tasarlanan "iktisadî inkılab"lara uygun, memleketi iktisadî esarete bırakmayacak çalışkan ve üretken gençler yetiştirilmelidir. Üçüncü olarak ayakta kalabilmek, varlığını sürdürebilmek için okuryazar olmak gereklidir. "Hâkimiyet-i milliye esası, bütün efrad-ı milletin küçük yaşından itibaren iradelerini hüsn-i istimal edecek bir halde yetiştirilmeleri istilzam... [etmektir.]" biçiminde ifade edilen formül, yeni ulus-devletin ideolojik değerlerini de vermektedir.

²¹⁰ İlk Mektebler Müfredat Programı..., s. 29-37.

²¹¹ İlk Mektebler Müfredat Programı..., s. 93-95.

²¹² İlk Mekteblerin Müfredat Programı, İkinci tab'ı, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.

d- Cumhuriyet'in İlk Yılları

Mütareke dönemi olarak adlandırılan evre imparatorluktan ulus-devlete geçiş dönemidir. 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi içinde kurulan hükümette Maarif Vekâleti adıyla bir eğitim bakanlığı da oluşturulmuştur. Bu dönemde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından Saltanatın kaldırılmasına kadar iki hükümet ve iki eğitim bakanlığı varlığını sürdürmüştür. Ankara hükümeti henüz eğitim sistemine hakim olamamakla birlikte, eğitim konusunda Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca toplantılar düzenlemiş, projeler hazırlamıştır. Sonunda Saltanat kaldırılmış, İstanbul Hükümeti de onun Maarif-i Umumiye Nezareti de tarihe karışmıştır. Ankara Hükümeti içinde yer alan Maarif Vekâleti'nin bünyesinde bir istatistik (ihşaiyat) müdüriyeti de bulunmaktaydı.

Cumhuriyet döneminin hemen başlarında eğitim üç öbek halinde ilk, orta lise olarak aşamalandırılacaktır. İdadilere "ortaokul", sultanilere de "lise" denecektir. Başlangıçta ilkokulların ardından "bir devreli liseler" gelmektedir ki daha sonra ortaokul olarak adlandırılacaktır. "Tam devreli liseler" olarak anılan okullar ise hem ortaokulu hem de liseyi içinde barındıran eğitim kurumlarıdır. Bir süre sonra eğitimin aşamalandırılması konusunda son nokta konacak ve eğitim, ilk, orta, lise ve yüksek olmak üzere dört basamak olarak düzenlenecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi 1914 (1330) yılında tekrar kurulan "ihşaiyat dairesi" tarafından 1912/1913 (1328/1329) ve 1913/1914 (1329/1330) ders yıllarına ait iki istatistik kitabının yayınlanmasının ardından I. Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşları nedeniyle ne istatistikî bilgi derlenebilmiş ne de yayınlanabilmiştir.

Maarif Vekâleti içinde 1923 yılında İhşaiyat Müdüriyetinin kurulması ardından ilk olarak 1923/1924 (1339/1340) ders yılına ait veriler derlenmiş ve yayınlanmıştır. Ardından 1924/1925 (1340-1341) ders yılına ait bir istatistik kitabı daha hazırlandığı belirtilmekle birlikte yayınlanıp yayınlanmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz.

Cumhuriyet döneminin ilk eğitim istatistiği şudur:

- *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti 1339-1340 Ders Senesi İhşaiyat Mecmuasıdır, Maarif Vekâleti İhşaiyat Müdüriyeti Tarafından Neşr Olunmuştur, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341.*

Tevhid-i Tedrisat/Eğitim Birliği Yasası'nın çıkmasından sonra 1923/1924 [1339/1340] yılları için yayınlanan bu istatistik sayesinde de bir yandan Cumhuriyet'in devraldığı eğitimin nicel manzarası ortaya çıkmakta, diğer yandan da Cumhuriyet'in çağdaşlaşma yoluna eğitim açısından nasıl bir birikimle çıktığı hesaplanabilmektedir.

e- Genç Cumhuriyet'in Yorgun Topraklarında Eğitimin Sayısal Durumu

II. Meşrutiyet'te oluşturulan eğitim sistemi Cumhuriyet'in başında da hemen hemen aynen devam etmiştir. İdadiler umumî, ziraî, sınaî ve ticarî şube-

lere ayrılmışlardır. 1923 yılında ülke genelinde 39 erkek idadîsi, 3 de kız idadîsi olmak üzere toplam 42 idadî bulunmaktadır. İdadîlerin toplam öğrenci sayısı 449'u kız olmak üzere 3.865'tir. İdadîler umumî (30 adet), zirâî (6 adet), sinâî (5 adet) ve ticarî (1 adet) olarak dört şubeye ayrılmıştır.

Cumhuriyet'in Başında İdadîler-1923

İdadî Sayısı					Öğrenci Sayısı			
	Umumî	Zirâî	Sinâî	Ticarî	Toplam	İbtidâî	Talî	Toplam
Kız	-	-	3	-	3	422	27	449
Erkek	30	6	2	1	39	2692	724	3416
Toplam	30	6	5	1	42	3114	751	3865

Cumhuriyet'in ilanından önce 5 çeşit sultanî bulunmaktadır. Bunlar tam devreli sultanîler, yalnız devre-i ûlâlî sultanîler, dokuz senelik kız sultanîleri, on senelik kız sultanîleri ve kız sanayi sultanîleridir. Ülke genelinde sultanîlerin sayısı 54 adettir. Tam devreli sultanîler 2'si İstanbul'da, 11'i Anadolu'da olmak üzere 13 tanedir. Devre-i ûlâlî sultanîlerin 7'si İstanbul, 1'i Trakya ve 24 tanesi de Anadolu'da olmak üzere toplam 32 tanedir. Dokuz senelik kız sultanîsi 2 tanedir. On senelik kız sultanîleri ise tamamı İstanbul'da olmak üzere 5 tanedir. Kız sanayi sultanîleri ise yine tamamı İstanbul'da olmak üzere 2 tanedir.²¹³

Ertesi yıl sultanîlerin adı *liseye* çevrilmiştir. Tam devreli erkek liselerinin sayısı 14 tanedir. Kız liseleri 3'ü yatılı olmak üzere 9 tanedir ve 3 tane de sanayi kız lisesi bulunmaktadır. Toplam kız lisesi sayısı 12'dir. Bir devreli erkek liselerinin ülke genelindeki toplam sayısı 72 tanedir. İki tane de meslek idadîsi bulunmaktadır. Erkek öğretmen okulları 13, kız öğretmen okullarının sayısı ise eski dönemlere göre hızlı bir artışla 7 olmuş, toplam öğretmen okulu sayısı ise 20'ye ulaşmıştır.

Erkek ilkokulları 4181, kız ilkokulları ise 589 olmak üzere toplam 4770 tanedir. Öğretmensizlik yüzünden 473 ve binasızlık yüzünde de 44 olmak üzere toplam 517 okul kapalı durumdadır. Kapalı olanlarla birlikte toplam ilkokul sayısı 5.287'ye ulaşmaktadır.

İlkokullarda 253.430 erkek ve 59.741 kız öğrenci olmak üzere 313171 öğrenci okumaktadır. Ortaokulların ilkokullarında 8 kız, 57 erkek toplam 65 ilkokulda; 922 kız, 8398 erkek olmak üzere toplam 9.320 öğrenci okumaktadır. Liselerden olan idadîlerin ilkokullarında 4 kız, 18 erkek toplam 22 okulda; 380 kız, 4111 erkek olmak üzere toplam 4491 öğrenci okumaktadır. Öğretmen okullarının 8'i kız, 14'ü erkek olmak üzere toplam 22 ilkokulunda 877'si kız, 1324'ü erkek olmak üzere 2201 öğrenci bulunmaktadır. Ülke genelinde (cemaat, yabancı özel okullar ile yatılı ilkokullarla darüleytamlardakiler de dahil olmak üzere

²¹³ *Türkiye'de Orta Tahsil [Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı'ndan Aded: 18]*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339, s. 3-5'ten tarafımızdan hazırlanmıştır.

370.597 öğrenci okumaktadır. Bu ilkokullardaki toplam öğretmen sayısı 12.140, yalnızca devlet ilkokullarında (cemaat ve yabancı okullar hariç) 10.102'dir.

II. Meşrutiyet'te açılmaya başlayan anaokullarının sayısı ise 80'e ulaşmıştır. Darüleytamlar, biri kız olmak üzere 18 tanedir. Yeni kurulan İmam ve Hatib Mekteplerinin toplam sayısı ise 29'dur.

Cumhuriyet'in kendine özgü ilk eğitim kurumu Hayat Mektepleri'dir. İlk açılan okullar 2'si erkek ve biri kız olmak üzere toplam üç tanedir.²¹⁴

III- Verilere İlişkin Farklı Rakamların Nedenleri Üzerine Bir Not

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ile veriler aynı yıla ait olsalar bile farklılıklar göstermektedir. O dönemde devletin yayınladığı resmî salname ve istatistiklerde yer alan veriler arasında bile zaman zaman çok ciddi farklara rastlanmaktadır. Bu rakamları bir biçimde kullanan ikincil kaynaklarda ise rakamlar arasındaki uçurum daha da derinleşebilmektedir. Örneğin 1907 yılında bazı kaynaklarda 619 rüşdiye okulu olduğu belirtilirken,²¹⁵ bazılarında 400²¹⁶ veya devlet sarnamesinden 462 gibi bir rakamı bulmak olanaklıdır.

Bu farklılıkların nedenlerinin başında, okullar arasında askerî mektebler ve mülkî mektebler ayrımı yapılmaması gelmektedir. Askerî okullar, genel olarak rüşdiye, idadî, harbiye ve erkan-ı harbiye biçiminde ayrılmaktadırlar. Bunun dışında bir dönem sivil okul olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane sonradan Harbiye Nezareti'ne bağlanarak Maarif-i Umumiye Nezareti dışında tutulmuştur. Ancak, örneğin idadî veya rüşdiye okulları ile ilgili verilen rakamlara askerî okulların dahil olup olmadığı genellikle belirtilmez.

Harbiye Nezareti'ne bağlı olan okullar ile Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı okullar dışında başka bakanlıklara bağlı okullar da bulunmaktadır. Bu okullar genellikle meslek veya yüksek okul düzeyindedir. Bu bakanlıklar arasında Orman ve Maadin Nezareti, Ticaret Nezareti gibi bakanlıkları sayabiliriz. Bu nedenle Maarif-i Umumiye Nezareti'nin verilere ilişkin bilgilerin bulunduğu yayınlarında çoğunlukla askerî okullar, askerî öğrenciler ve mezunları hesaba katılmadığı gibi, benzer şekilde diğer nezaretlere bağlı okullar, öğrenciler ve mezunlar da hesaba katılmamaktadır. Birçok kaynakta (özellikle devlet sarnamelerinde) çoğunlukla sadece Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı okullar, bu okulların öğrencileri ve mezunlarına ilişkin bilgilere rastlanmakta, ancak bu bilgiler de kimi eksiklikler içermektedir. Bu eksikliklerin başında yabancıların

214 Bu bilgiler *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti 1339-1340 Ders Senesi İhsaiyat Mecmuası* [Yay: *Maarif Vekâleti İhsaiyat Müdüriyeti*], İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341'den derlenmiştir.

215 Bayram Kodaman, *a.g.e.*, 1988.

216 *Osmanlı Tarihi, Cilt: 7, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956; *Osmanlı Tarihi, Cilt: 8, Birinci Meşrutiyet ve İstibdad Devirleri (1876-1908)*, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

kurdukları okullar ile gayrimüslim cemaatlerin açtıkları okullar, bu okullarda okuyan ve mezun olmuş öğrencilere ilişkin bilgilerin verilmemesi gelmektedir.

Eğitim sisteminde meydana gelen değişimler de verilerin sürekliliği açısından sorunlar çıkarmaktadır. Bunların başında 1890'ların başından itibaren rüşdiyelerin idadîlerle birleştirilmesi ve birkısım rüşdiyelerin idadîye çevrilmesi gelmektedir. Bu nedenle özellikle rüşdiye ve idadî türü okulların sayılarında ani düşüşler veya çıkışlar ortaya çıkmaktadır.

Bir başka güçlüç ilköğrenim düzeyi okulların sayısının belirlenmesinde yatmaktadır. Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin yayınlandığı ve yürürlüğe girdiği 1870'lerin başından itibaren, *geleneksel taş/sıbyan/mahalle* mektepleri, "ibtidai" denilen devlet denetimindeki modern ilkokullara dönüştürülmeye başlamıştır. Çoğunlukla dinî ilk eğitim veren bu okullar verilerde bazen *sıbyan* mektebi olarak, bazan da *ibtidai* mekteb olarak yer almaktadır. Bu ayrımın çoğu kere belirtilmeyişi verilerin işlenmesinde oldukça zorluk çıkarmaktadır. Öte yandan II. Meşrutiyet döneminde rüşdiye düzeyi okullar ibtidaîlerle birleştirilerek kaldırılmış, rüşdiye eğitimi tarihe karışmıştır. Bu nedenle rüşdiye okullarını bu tarihten itibaren ibtidaîlerin içinde düşünmek gerekir.

Kız okullarının rüşdiye düzeyi sayıları verilirken, kız sanayi okullarının sayılara dahil edilip edilmediği çoğu zaman anlaşılammakta, bu da toplamda bir farklılık yaratmaktadır.

Son olarak savaşlar sonrası, özellikle Balkanlar'da kaybedilen topraklar nedeniyle rakamlarda ciddi değişiklikler meydana gelmektedir.

Sonuç Yerine

Bu makalede Tanzimat'la başlayan modernleşmenin eğitim açısından muhasebesini yapmak açısından kullanılabilir basılı kaynakların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu kaynakları bir araya getiren bir çalışma tarafımızdan yapılmış ve Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları arasında yayınlanmıştır. Dolayısıyla modernleşme sürecinde Tanzimat Dönemi, II. Abdülhamit Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yılları bu veriler ışığında karşılaştırılabilir ve yorumlanabilir hale gelmektedir. Bu istatistikler yalnızca Müslüman/Türk unsurun değil, İmparatorluğu oluşturan diğer -gayrimüslim- cemaatler ile yabancıların açtıkları okullar için de önem taşımaktadır.

Ayrıca bu istatistikler Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan yerler için de kullanılabilir veriler içermektedir. Dolayısıyla bir dönem Osmanlı topraklarının içinde yer alan, ama günümüzde bağımsız birer devlet olarak yaşayan Ortadoğu ve Balkanlar'daki ülkelerin tarihleri açısından da önem taşımaktadır.

Makalenin konusu modernleşme sürecinde devletin yeni üstlendiği kamusal/yaygın/örgün eğitim işlevi ile bu amaçla kurduğu yeni eğitim kurumları olduğu için, geleneksel/dinsel eğitim kurumu olan medreseler konusuna hiç yer verilmemiştir. Oysa medreseler de ciddi bir öğrenci sayısına sahiptirler ve dolayısıyla okul, öğrenci ve öğretmen sayıları, genel toplamı değiştirebilecek nitelikte-

dir. Ancak XIX. yüzyılın başından itibaren, bir dönem son derece önemli bir işlev görmüş olan medreseler gözden düşmeye, değişen toplumsal ihtiyaçlara yanıt veremez bir hale gelmeye başlamışlardır. “Ulema” ve medrese önce eğitim alanından, sonra yönetim hizmetlerinden dışlanmışır. Ardından II. Abdülhamit döneminde Hukuk Fakültesi'nin kurulmasıyla hukuk alanından, son olarak da yine II. Abdülhamit döneminde Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) içinde “Yüksek Din Bilimleri” bölümünün kurulmasıyla “resmî din” alanından sistem dışına itilmeye başlanmıştır. Medreseler II. Meşrutiyet döneminde yeniden ihya edilmek istenmiş ve değişen koşullara uygun bir hale getirilmeye çalışılmışsa da 1924 yılında tamamen kapatılmışlardır. Bununla birlikte XIX. ve XX. yüzyılda, bir başka deyişle modernleşme sürecinde medreselerin geçirdiği sayısal evrimi bilmek önemlidir ve bu mesele bir araştırma konusu olarak da değerini korumaktadır.

Modernization and Education in the Ottoman Empire

Mehmet ALKAN

Abstract

This article evaluates the Ottoman modernization process and the heritage produced by this process and taken over by the Republican Period, by focusing on the history of education. Relying on the text books of the modern schools opened during the eras of Tanzimat, Abdulhamit II, Constitution II, and the Republic, it sets forth with its different aspects and in a comparative manner the “identity” that each era tried to construct. Other issues this article dwells on are Ottomanism, Islamic-Turkish Synthesis, Turkish-Islamic Synthesis, and the developments in the fields of schooling/modernization in this sub-periods dominated by nationalism.

Keywords: Ottomanism, Turkish-Islamic Synthesis, Islamic-Turkish Synthesis, Tur-kism, Modern Educational Institutions, Modern Ottoman Educational Institutions

Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim

Mehmet ALKAN

Özet

Osmanlı modernleşme süreci ve bu süreç içerisinde oluşan birikimin Cumhuriyet’e devrettiği mirası eğitim tarihini merkeze alarak irdeleyen bu çalışma ağırlıklı olarak; Tanzimat, II. Abdulhamit, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde açılan modern okullarda okutulan ders kitaplarından hareketle söz konusu dönemlerde inşa edilmeye çalışılan “kimlik”i çeşitli boyutları ile ve karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktadır. Çalışmanın yoğunlaştığı diğer hususlar ise sırasıyla; Osmanlılık, İslâm-Türk sentezi, Türk-İslâm sentezi, Ulusçuluğun hakim olduğu bu alt dönemlerde okullaşma/modernleşme bağlamında, sayısal verilerden hareketle, yaşanan gelişmelerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılık, Türk-İslâm Sentezi, İslâm-Türk Sentezi, Türkçülük, Modern Eğitim Kurumları, Modern Osmanlı Eğitim Kurumları